

T.C.  
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TARİH ANA BİLİM DALI  
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

CERRÂH B. ABDULLAH EL-HAKEMÎ VE TÜRKLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

110582

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU  
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Danışman  
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

Hazırlayan  
Yılmaz ÇELİK

T 110587

KONYA-2001

T.C.  
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TARİH ANA BİLİM DALI  
ORTA ÇAĞ BÖLÜMÜ

**CERRÂH B.ABDULLAH EL-HAKEMÎ VE TÜRKLER**  
**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

Danışman  
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

Hazırlayan  
Yılmaz ÇELİK

**KONYA – 2001**

## **İÇİNDEKİLER**

**KISALTMALAR.....**

**ÖNSÖZ.....**

**GİRİŞ..... 1**

Emevi Dönemi’nin Sonuna Kadar Türk-Arap Siyasi İlişkileri ..... 1

A. Doğu’daki Gelişmeler..... 1

B. Hazarlarla Olan İlişkiler..... 7

    1. Hazarlar..... 7

    2. Arap-Hazar İlişkileri..... 9

### **BİRİNCİ BÖLÜM**

### **CERRÂH B.ABDULLAH EL-HAKEMÎ VE İLK GENÇLİK YILLARI**

I. Doğumu ve Nesebi..... 13

II. Aile Çevresi..... 14

III. Haccâc’la Tanışincaya Kadar Cerrâh..... 16

IV. Haccâc’ın Himayesinde Yetişmesi ve Aldığı Görevler..... 17

    A. Haccâc’la Tanışması..... 17

    B. Haricîlerle İlgili Görevleri..... 19

        1. Mûhelleb b. Ebi Sufra’yı Teftiş İçin Görevlendirilmesi 19

        2. Ebû-Ziyâd el-Murâdî’ye Karşı Gönderilişi..... 23

    C. Deyru'l-Cemâcim Savaşında Cerrâh..... 24

    D. Basra Valiliğine Tayini..... 28

V. Cerrâh’ın Vâsit Âmilliği veya Irak Genel Valiliği..... 29

**İKİNCİ BÖLÜM**  
**ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE CERRÂH B. ABDULLAH**

I. Horasan'a Vali Olması.....	33
II. Horasan'daki İcraatları.....	34
A. Askerî ve Siyâsi İcraatları.....	34
B. İktisadî ve İctimai İcraatları.....	37
III. Cerrâh'ın Görevden Alınması.....	42
IV. Cerrâh'ın Horasan Valiliği'nin Bir Değerlendirmesi.....	45

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**  
**YEZİD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE CERRÂH B. ABDULLAH**

I. Akr Savaşı ve Sonrasında Cerrâh.....	48
II. Ermeniye Valiliğine Tayini ve Hazarlarla Mücadelesi.....	51

**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**  
**HİŞAM B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE CERRÂH B. ABDULLAH**

I. Hazarlarla Mücadele'ye Devam Etmesi.....	57
II. Cerrâh'ın Görevden Alınması.....	60
III. Ermeniye Valiliğine İkinci Defa Tayini ve Hazarlarla Mücadelesi	62
IV. Ölümü ve Sonraki Olaylar.....	64
A. Ölümü.....	64
B. Aile Efradının Başına Gelenler.....	66

## BEŞİNCİ BÖLÜM

### CERRÂH B. ABDULLAH'IN ŞAHSIYETİ

I. Fiziki Özellikleri.....	68
II. İlmî ve Ahlakî Özellikleri.....	68
A. Hadis Rivayeti Meselesi.....	68
B. Kurrâ'dan Oluşu.....	69
C. Takvası.....	69
III. Bir Devlet Adamı Olarak Cerrâh b. Abdullah.....	71
A. İdâri Şahsiyeti.....	71
B. Askeri Şahsiyeti.....	73
<b>SONUÇ.....</b>	<b>74</b>
<b>BİBLİYOGRAFYA.....</b>	<b>77</b>

## **KISALTMALAR**

- a.g.e. : Adı geçen eser.
- a.g.m. : Adı geçen makale, madde
- b. : ibn(oğlu)
- bkz. : Bakınız.
- b.y.y. : Baskı yeri yok.
- C. : Cilt
- Çev. : Çeviren, çeviri
- D.G.B.İ.T. : Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
- DİA. : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- H. : Hicri
- Haz. : Hazırlayan
- İA. : İslam Ansiklopedisi(Milli Eğitim Bakanlığı)
- Krş. : Karşılaştırınız.
- M. : Miladi
- (MEB) : Milli Eğitim Bakanlığı
- mlf. : Müellif (Yazar)
- Nşr. : Neşreden
- Ö. : Ölümü
- s. : Sahife
- Terc. : Tercüme, tercüme eden.
- Thk. : Tahkik
- Trz. : Tarihsiz
- Tsh. : Tashih
- Yay. : Yayınları, yayınlanan.

## ÖNSÖZ

Tez çalışmamızda Emevi Dönemi kumandan ve valileri arasında önemli bir yere sahip olan Cerrâh b. Abdullah el-Hakemi'nin hayatını ve O'nun Türkler ile olan münasebetlerini ele almaya çalıştık. Ömer b. Abdülaziz'in Horasan Valiliğini yapan, daha sonra da Kafkasya Cephesinde Hazarlar'la uzun süre mücadele eden Cerrâh b. Abdullah'ın biyografisi incelendiğinde tipik bir Emevi Devlet adamı portresi ortaya çıkmaktadır. Böyle bir şahsiyet ileride belki de daha detaylı bir şekilde araştırılacaktır. Bu nedenle Cerrâh b. Abdullah hakkında kaynaklarda ulaşabildiğimiz bütün bilgilere çalışmamızda yer vermeye çalıştık. Daha önce bu konuda herhangi bir tez, seminer, kitap çalışması yapılmamış olması bizi böyle bir yola sevketti.

Emevi Devleti'nde 40 yıl gibi uzun bir dönem askerî ve siyasi görev yapmış olan Cerrâh b. Abdullah'ın faaliyetlerini anlatmadan önce Emevi Dönemi Türk-Arap ilişkileri konusunda Giriş'te bilgi vermeyi uygun gördük. Daha sonra da 5 bölüm içerisinde Cerrâh b. Abdullah'ın doğumunu, nesibi, Haccâc b. Yusuf'un himayesinde önemli görevler alması, Basra, Irak, Horasan ve Ermeniyye valilikleri ile şahsiyetini ele aldık. Cerrâh b. Abdullah'ın hayatında kaynaklarda bilgi verilmeyen, karanlıkta kalmış dönemleri hakkında elde ettiğimiz ipuçlarından yola çıkarak tahminlerde bulunmaya çalıştık.

İtiraf etmeliyim ki bu çalışmaya bir ilk olmasından dolayı çekinerek başladım. Fakat yeni bilgilere ulaştıkça bu çekingenlik büyük bir istege, hatta zevke dönüşmeye başladı.

Klasik kaynakları tanımadım açısından büyük faydasını gördüğüm bu çalışmayı yapmamı sağladığı için danışman hocam Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI'ya teşekkür ederim.

Yılmaz ÇELİK  
KONYA – 2001

## GİRİŞ

### Emevi Döneminin Sonuna Kadar Türk-Arap Siyasi İlişkileri

#### A-Doğu'daki Gelişmeler

Müslüman Araplarla Türklerin savaş meydanında karşılaşmaları Hz. Ömer (12-23/634-644) dönemine kadar dayanmaktadır. 21/642 yılında Sasani Devletiyle yapılan Nihavend savaşında mağlup olan İran Şahı Yezdücerd, İslâm orduları önünde gerileyerek Merv şehrine kadar gelmişti. Yezdücerd'in amacı kendisine tabi olan İran halkını toparlayarak tekrar harekete geçmektı. Hz. Ömer buna engel olmak için Ahnef b. Kays'ı Horasan'a gönderdi.<sup>1</sup> Ahnef, Herat, Nişabur ve Serahs'i fethettikten sonra Yezdücerd'in bulunduğu Merv'e doğru ilerledi. Yezdücerd Türk Hakanı ve Çin hükümdarından yardım istedi ve “İran ile Turan arasında sınır”<sup>2</sup> kabul edilen Ceyhun Nehri'nin doğusuna geçti.<sup>3</sup> Belh ve Merv'i fetheden Ahnef Ceyhun Nehri'ni geçmek için Hz. Ömer'den izin istedi. Fakat Hz. Ömer izin vermedi. Yezdücerd, Türk Hakanının yardımını sağlayarak geri döndü. Müslüman Araplar ilk defa düzenli bir Türk ordusu ile bu bölgede karşı karşıya geldiler (22/643). İki tarafın da isteksizliği üzerine savaşmadı.<sup>4</sup> Horasandaki Arap akınları Hz. Ömer döneminde devam etmiş fakat bölgenin fethi Hz. Osman zamanında tamamlanabilmiştir. Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar

<sup>1</sup> İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, el-Kâmil Fi't-Târih, Çev.: A. Ağırakça, İstanbul, 1986, III, 39-40; İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Trc. Mehmet Keskin, İstanbul, 1995, VII, 200-202; Kitapçı, Zekerîya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, Konya, 1999, II, 53-54; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1992, II, 87.

<sup>2</sup> Gibb, H. A. R., Orta Asya'da Arap Fâtûhâti, Çev.: M. Hakkı İstanbul, 1930, s.3 .

<sup>3</sup> Kitapçı, a.g.e., 54-55; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi II, 88

<sup>4</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 40-41; Kitapçı, a.g.e., II, 54-58; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 88.

müslümanların Horasan'da gerilemesine neden olmuştur.<sup>5</sup>

Emeviler Döneminde Muaviye b. Ebi Süfyan'ın (41-61/661-680) istikrarı sağlamasıyla birlikte Horasan'ın fethi işine yeniden başlandı. Abdurrahman b. Semure Sicistan<sup>6</sup> Bölgesi'nde Kabil, Belh ve Büst<sup>7</sup> şehrlerini fethetti. 45/665 yılında Horasan valisi Hakem b. Amr el-Gifari Toharistan'a<sup>8</sup> askeri bir akında bulundu.<sup>9</sup> Aynı yıl içerisinde Basra'ya vali olarak atanan Ziyad b. Ebîh Horasan'da Emevi otoritesini garanti altına almak ve bölgede yapılacak fetihlerde asker sıkıntısını gidermek için Basra ve Kûfe'de bulunan Araplardan 50.000 kişiyi Horasan'ın Merv Herat, Tus, Nişabur ve Belh şehrlerine yerleştirdi.<sup>10</sup> Ziyad'ın ölümünden sonra Horasan vilâyeti Basra'dan ayrılarak müstakil hale geldi ve Ziyad'ın oğlu Ubeydullah buranın valiliğine tayin edildi.<sup>11</sup> Ubeydullah 54/674 yılında Ceyhun Nehrini aşarak Beykent ve Nesef'i<sup>12</sup> fethetti.<sup>13</sup> Buhara'yı kuşattı ise de Buhara Melikesi Kabac Hatun ile antlaşma yaparak, fakat şehri de yağmaladıktan sonra birçok Türk esiriyle birlikte geri döndü.<sup>14</sup> Ubeydullah'ın yerine Horasan valiliğine getirilen Saîd b. Osman b. Affan 56/676 yılında Semerkand'ı kuşattı. Düşmanı mağlup eden Saîd şehir halkıyla, ileri gelenlerin çocuklarından 50 kişiyi rehin almak şartıyla anlaşımuş fakat daha sonra bu esirleri geri iade etmemek

<sup>5</sup> Gibb, a.g.e., 14

<sup>6</sup> Sicistan: Büyük bir vilayettir. Zerenç, adında Herata 8 fersah uzaklıktaki bir şehri vardır. (Yâkût el-Hamevî, Mu'cemû'l-Büldân, Beyrut, trz., III, 214.)

<sup>7</sup> Büst: Sicistan ile Herat arasında bir yerdır. (Yâkût, I, 492.)

<sup>8</sup> Toharistan: Horasan'da birçok şehri içine alan geniş bir bölgedir. (Yâkût, IV, 26)

<sup>9</sup> Kitapçı, a.g.e., II, 158 ,159.

<sup>10</sup> Gibb,a.g.e., 16.

<sup>11</sup> D.G.B.İ.T., II, 304.

<sup>12</sup> Nesef: Semerkand ile Ceyhun arasında büyük bir yerleşim merkezidir. (Delice, Ali, Haccâc b. Yusuf'un hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 1995, s. 79.)

<sup>13</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 499.

<sup>14</sup> Kitapçı, a.g.e., II, 72-73; D.G.B.İ.T., II, 304.

suretiyle antlaşmaya riyet etmemiştir. Saîd Semerkand'tan dönüste Tirmiz'i de fethetti.<sup>15</sup>

Saîd b. Osman'dan sonra Horasan'a sırasıyla Selm b. Ziyad, Abdullah b. Hâzim, Ümeyye b. Abdullah vali olarak tayin edilmişlerse de, Haccâc b. Yusuf'un 75/694 yılında Irak valiliğine tayin edilmesine kadar bu bölgede tam olarak istikrar sağlanamamıştır. Abdulmelik b. Mervan, Horasan da dahil tüm doğu bölgesinin yönetim ve fetih işlerini Haccâc'a bıraktı. Haccâc, Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi Sicistan'a, Mühelleb b. Ebi Sûfra'yı da Horasan'a vali olarak tayin etti. (78/697)<sup>16</sup>

Ubeydullah b. Ebî Bekre Sicistan'da Türk Hükümdarı Rutbil ile savaştı, fakat ağır bir yenilgiye uğradı. Emevi ordusunun çoğu kılıçtan geçirildi. Ubeydullah az sayıdaki askerle beraber kaçarak canını zor kurtardı.<sup>17</sup> Haccâc bu yenilginin intikamını almak için Sicistan'a Abdurrahman İbnü'l-Eş'as'ı gönderdi. Fakat Haccâc'ın İbnü'l-Eş'as'a karşı takındığı tavır büyük bir isyanın patlak vermesine neden oldu. Bu konuyu ayrı bir başlık altında ele alacağımızdan geçiyoruz.

Mühelleb b. Ebi Sufra 80/699'da Belh'i geçerek Kiş'e geldi. Oğlu Habib'i Buhara'ya; diğer oğlu Yezid'i Huttel'e fetih için gönderdi. Habib fazla bir netice alamadan, Yezid ise cizye karşılığında antlaşma imzalayarak geri döndü. Mühelleb 82/701 yılında ölünce oğlu Yezid, ondan sonra da Mufaddal Horasan valisi oldular. Fakat bunların döneminde de fazla bir gelişme olmamıştır.<sup>18</sup>

<sup>15</sup> İbnü'l Esir, IV; 514; Gibb, Said b. Osman'ın, bu seferi sırasında Buhara'yı da fethettiği zikretmektedir, Gibb,a.g.e.,19.

<sup>16</sup> İbnü'l Esir, a.g.e., IV, 405

<sup>17</sup> A.g.e., IV, 405-406.

<sup>18</sup>A.g.e., IV, 407-426.

Mâverâünnehr'in gerçek fatihî hic şüphesiz Kuteybe b. Müslim'dir. 86/705 yılında Horasan valiliğine tayin edilen Kuteybe kendisindeki askeri dehayı Haccâc'ın idari dehasıyla birleştirince büyük zaferler elde etti.<sup>19</sup> Kuteybe Horasan'a geldiğinde bu eyaletin, iki tehlikeli sınır bölgesi olduğunu gördü. Birincisi Toharistan bölgesidir. Buranın merkezi bazı akınlar yapılmasına rağmen hala teslim olmamakta direnen Belh şehridir. Kuteybe Belh üzerine yürüdü. Toharistan hakimi Nizek Tarhan barış isteyince Kuteybe barış yaparak geri döndü.<sup>20</sup> Horasan'ın ikinci ve daha tehlikeli olan sınır bölgesi Maveraünnehr idi. Türkler bu bölgede hakim unsur olmakla birlikte aralarında siyasi bir birlik yoktu.<sup>21</sup>

Toharistan'ı emniyet altına alan Kuteybe 87/706 yılında Beykent'i aldı. Beykent'in<sup>22</sup> fethi Maveraünnehr prenslerinin Kuteybe'ye karşı ortak hareket etmelerine neden oldu. Kuteybe 90/709 yılında Buhara'yı fethetti. Buhara'nın fethedildiğini gören Semerkand hakimi Tarhun, Kuteybe'ye elçi göndererek barış istedi. Kuteybe teklifi kabul ederek Tarhunla barış yaptı.<sup>23</sup> Bu sırada Kuteybe ile beraber hareket etmekte olan Nizek Tarhan bir şekilde Toharistan'a kaçtı ve diğer Türk prenslerini Kuteybe ile savaşmak için kıskırttı. Sonuçta Nizek Tarhan yakalanarak öldürüldü.<sup>24</sup>

<sup>19</sup> Gibb.,a.g.e., 25-26.

<sup>20</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 473; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, Emeviler, Ankara, 1999, s. 60; Krş., Kitapçı, a.g.e., II, 116-117; Kitapçı aslında Kuteybe'nin Nizek'ten korktuğunu, onunla savaşmak istemediğini, bunun için bir elçi yollayarak Nizek'i barış istemeye ikna ettiğini belirtmektedir. Gibb de aynı görüştür (Gibb, a.g.e., 28)

<sup>21</sup> D.G.B.İ.T., II, 383.

<sup>22</sup> Beykent: Buhara ve Ceyhun arasında bir şehirdir. Yâkût, I 632.)

<sup>23</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV 485-486.

<sup>24</sup> Bkz. Ya'kubî, Ahmet b. Ebi Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdîh, Târihü'l-Ya'kubî, Beyrut, 1995, II, 286; İbnü'l-Esîr,a.g.e., IV, 456,487,492-494; Konunun geniş bir tahlili için bkz, Kitapçı, a.g.e., II, 118-122; Gibb, a.g.e., 32-33

Kuteybe 92/711 yılında Haccâc'ın emri ile Mâverâünnehr'deki harekatı durdurarak Zabulistan<sup>25</sup> hükümdarı Rutbil üzerine yürüdü. Rutbil barış istedi. Vergi vermesi şartıyla Rutbil'in isteği kabul edildi.<sup>26</sup> 93/712 yılında Semerkand üzerine yürüyen Kuteybe şehrîn hakimi Gurek b. İhsid'in barış isteği üzerine savaş yapmadan şehre girdi. Böylece Semerkand da kesin fethedilmiş oldu.<sup>27</sup> Semerkand'ın fethinden sonra Buhara'ya dönen Kuteybe tekrar büyük bir ordu topladı. Ordunun bir kısmını Şaş<sup>28</sup> üzerine gönderirken kendisi de Hocend<sup>29</sup> ve Fergana<sup>30</sup> üzerine yürüdü. Buraların bir kısmı fethedildi. Ertesi yıl Şaş üzerinden Orta Asya'nın içlerine doğru ilerleyen Kuteybe bu sırada Haccâc'ın öldüğü haberini aldı (95/714). En büyük desteğini kaybeden Kuteybe'ye Veli'd'in rahatlatıcı mektubu geldiyse de Veli'd'in 96/715'te vefat etmesi Kuteybe'nin sonunu getirdi. Yeni Halife Süleyman b. Abdülmelik, Kuteybe'nin en büyük düşmanlarından biri olduğu için Kuteybe isyan etmiş ve sonuça öldürülmüştür.<sup>31</sup> H.A.R. Gibb'e göre Kuteybe'nin ölümü orta Asyadaki Arap fütihatına bir çeyrek asır kadar nihayet vermekle kalmayıp, bu bölgede Araplar için bir gerileme devrinin başlangıcı olmuştur.<sup>32</sup>

Kuteybe b. Müslim'den sonra Horasan'a geniş yetkilerle gönderilen Yezid b. Mühelleb Taberîstan'da<sup>33</sup> hakimiyet sağlamış ve

<sup>25</sup> Zabulistan: Bir ucunda Belh ve Toharistan'ın bulunduğu büyük bir bölgelerdir. Meşhur Gazne Şehri bu bölgededir. (Yâkût, III, 140.)

<sup>26</sup> Gibb, a.g.e., 36.

<sup>27</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 513-516.

<sup>28</sup> Şâş: Rey şehrîn bir köyüdür. Nüfusu azdır. (Atçeken, İ. Hakkı, Devlet Geleneği Açısından Hisâm b. Abdülmelik, Ankara, 2001, s. 156.)

<sup>29</sup> Hocend: Seyhun Nehri yakınında Semerkand'a 10 günlük mesafede meşhur bir beldedir. (Delice, 79.)

<sup>30</sup> Fergana: Maveraunnehr'de Türkistan bölgesinde geniş bir bölge ve şehir ismidir. (Atçeken, 155.)

<sup>31</sup> Kuteybe'nin isyanı ve öldürülmesi olayı ile ilgili olarak bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 18-24; Ya'kubi, I, 295-96; İbn'i Kesir, el-Bidâye, IX, 272-273; Gibb, a.g.e., 44-46, Kitapçı, a.g.e., III, 165-171.

<sup>32</sup> Gibb, a.g.e., 46.

<sup>33</sup> A.g.e., 46.

Cürcan'ı<sup>34</sup> fethetmişse de kesin bir başarı elde edememiştir.<sup>35</sup> 99/717 yılında halife olan Ömer b. Abdülaziz bölgedeki fetihleri durdurmuş, sosyal, kültürel ve iktisadi işlere önem vermiştir. Yezid b. Abdülmelik döneminde Türkler, Türkeş Hakanı Su-lu Han liderliğinde Araplari Mâverâünnehr'den atmak için harekete geçtiler. Karşılıklı savaşlardan kesin bir sonuç alınamadı. 111/729 yılında Horasan valiliğine tayin edilen Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürri Semerkand ve Buhara'nın Türkler'in eline geçmesini engelledi. Bir sonraki Vali Esed b. Abdullah el- Kasrî 118/736 yılında Türkeş Hakanı Su-lu Han'ı mağlup ederek öldürdü.<sup>36</sup>

120/738 yılında bu bölgede 30 yıldan beridir faaliyet gösteren Nasr b. Seyyar Horasan valiliğine tayin edildi. Akıllı ve dirayetli bir devlet adamı olan Nasr Türklerle karşı uygulanan farklı muameleye son verdi.<sup>37</sup> 121/739'da Türk Hakanı Kur-sul ile yaptığı savaştta Kur-sul'u öldürdü. 122/740 yılı sonrasında Uşrusana ve Şaş üzerine seferler düzenlendi. Buraları hakimiyet altına alındıktan sonra Fergana üzerine yürüyen Nasr, buranın hükümdarıyla sulh yaptı. Nasr Mâveraunnehr bölgesinin tam bir sükunete kavuşturmak için uğraşırken Abbasi ihtilal hareketi başladı.<sup>38</sup>

<sup>34</sup> Cûrcân: Taberistan ve Horasan arasında büyük ve meşhur bir şehirdir. (Yâkût, II, 138-139.)

<sup>35</sup> Aycan- Sarıçam, Emeviler, 70; Ayrıca Yezid'in bu seferinin geniş bir tahlili için bkz. Kitapçı, a.g.e., II, 179-185.

<sup>36</sup> D.G.B.İ.T., II, 420-421.

<sup>37</sup> A.g.e., II, 421.

<sup>38</sup> A.g.e., II, 421.

## B-Hazarlarla Olan İlişkiler

### 1-Hazarlar

Hazarlar, VI-XI. Yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas Dağları'nın kuzeyinde, İdil (Volga) Nehri dolaylarında ve Kırım adasında kuvvetli bir devlet kurmuş olan bir topluluktur.<sup>39</sup> Hazarlar menşe itibariyle Türk olup Orta Asya'dan gelmişlerdir. Önceleri Göktürk Devleti'nin batı hakimiyetini tanıarak fetret dönemine girmesi üzerine ayrı bir devlet haline geldiler.<sup>40</sup> Bu dönemde Hazarlar'ın devlet haline gelmesinden önce ve hemen sonrasında Bizans İmparatorluğu, Sasaniler'e karşı mücadelelerinde Hazarlar'dan sürekli yararlandı.<sup>41</sup> Fakat Hazarlar da bu ittifaktan yararlanarak Azerbaycan bölgesinde İran aleyhine genişlediler. Hazarlar 665 yıllarında Güney Rusya'dan Tuna Nehri'ne kadar hakim olan Bulgar devletini yıkarak sınırlarını iki katına çıkardılar.<sup>42</sup> Müslüman Arapların VII. yy.'ın ilk yarısından itibaren Kuzeye doğru ilerlemeleri, Hazarların da daha Kuzeye çekilmelerine neden oldu. Bu konu aşağıda daha detaylı ele alınacaktır. Fakat Hazarlar kuzey, batı ve doğuda hakimiyetlerini genişletmeye devam ettiler. VIII., IX. asırlarda ve X. asırın ilk yarısında doğuda Kazakistan bölgesindeki Oğuzları, Kuzeyde Bulgarları, batı da ise Kırım'a kadar olan sahayı hakimiyetleri altına aldılar. Hatta bir ara çok daha kuzeyde bulunan Kiev Prensliği

<sup>39</sup> Taşgil, Ahmet, "Hazarlar" DİA, İstanbul, 1938, C. XVII, s. 116; Togan, Z.V., "Hazarlar" İA (M:E:B.), İstanbul, 1950, C.V, s. 397; Togan, Z.V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 57; Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1997, s. 167; Kurat A. Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, s. 30; İbn Fazlam Seyahatnamesi, Yay., Ramazan Şeşen, İstanbul, 1955, s. 126.

<sup>40</sup> Kafesoğlu, 168; Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1998, C.I, s. 69.

<sup>41</sup> Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret İslitan, Ankara, 1991, s. 96.

<sup>42</sup> Taşgil, "Hazarlar", DİA, XVII, 117.

Hazarlar'a vergi ödemek zorunda kaldı.<sup>43</sup>

Hazarların bu hakimiyet ve güçleri X. asırın ortalarına kadar devam etti. Bu döneme kadar Hazarlar doğu Avrupa'nın en büyük devleti durumunda idiler.<sup>44</sup> Fakat bu tarihten sonra hızla çökmeye başladılar. Hazar Devleti, tabiiyetinde bulunan Macar, Peçenek ve Oğuzların muhaceret ve hücumları sonucunda zayıfladı. Bu sırada kendilerine vergi ile bağlı bulunan Ruslar da bu fırsatlarından yaralanarak 935 yılında taarruza geçerek Azerbaycan'a kadar ilerlediler. Yine 965 yılında Skandinavya'dan gelen Normonlar'ın hücumu Hazar Devletini iyice çökertti. Bundan sonra Hazarlar küçük bir devlet halinde Rus Prensliği'ne bağlı olarak yaşamaya devam etti.<sup>45</sup> Hazarların bundan sonraki durumuyla ilgili kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir.<sup>46</sup>

Hazarlar, eski Türk Medeni hayatı ve devlet idaresi an'anelerini en iyi muhafaza eden bir Türk Siyasi topluluğu olarak temayüz etmişlerdir.<sup>47</sup> Hazar ülkesi milletlerarası ticaret sayesinde çok ilerlemiş; ziraat, ticaret ve sanayi hayatı canlanmıştı. Yarı göçebe yarı yerleşik bir yaşam tarzı süren Hazarlar arasında değişik dönemlerde değişik dinler yaygınlaşmıştır: Şamanizm, Hıristiyanlık, İslâmiyet, Müsevîlik dinlerinin mensupları dinlerini özgürce yaşamışlardır. Hatta devlet değişik din mensuplarının davalarını görmek için ayrı ayrı mahkemeler kurmuştu. İtil şehrindeki yedi mahkemeden ikisi İslâm, ikisi Hıristiyan, ikisi Müsevî ve birisi de Şamanî ve Rus

<sup>43</sup> İbn Fazlan, 126; Togan, "Hazarlar", İA (MEB.) V, 399.

<sup>44</sup> Kurat, 41.

<sup>45</sup> Togan, a.g.m., 402; Turan, I, 71; Kafesoğlu, 177-178; Kurat, 41-43.

<sup>46</sup> Farklı bilgiler için bkz.; Taşağıl, "Hazarlar", DİA, XVII, 118; Kurat, 43; Togan "Hazarlar", İA (MEB.) V, 401-402.

<sup>47</sup> Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 58.

tüccarların davalarına bakan hakimlerin idaresinde bulunuyordu.<sup>48</sup>

Hazarlar, alfabe olarak İbranice ve Rusça'yı kullanmışlardı.<sup>49</sup>

## 2- Arap-Hazar İlişkileri

Müslüman Araplar ile Hazarlar arasındaki ilişkiler Hz. Ömer döneminde (12-23/634-644) Azerbaycan ve Bâbul-Ebvâb'ın fethiyle başladı.<sup>50</sup> Hz. Ömer'in küfe valisi Mugire b. Şu'be 22/643 yılında Azerbaycan üzerine yürüdü ve orayı fethetti.<sup>51</sup> Daha sonra Hz. Ömer Süraka b. Amr'ı da Bâbu'l-Ebvâb'ın<sup>52</sup> fethi için gönderdi. Süreka, Abdurrahman b. Rebia'yı öncü kuvvetlerin başında bölgeye göndermiş, Abdurrahman da Süreka gelmeden Bâbu'l-Ebvâb'ı fethetmiştir.<sup>53</sup> Süreka'nın ölümünden sonra Abdurrahman bölgeye akınlar yapmaya devam etti, fakat fazla bir sonuç elde edemedi.<sup>54</sup> Müslümanlarla Hazarlar arasında ilk büyük çarışma 32/653 yılında Hz. Osman döneminde (23-35/644-656) meydana geldi. Abdurrahman b. Rebia kumandasındaki müslüman kuvvetleri Hazarların başşehri Belencer önünde Hazarlarla yaptıkları savaşta yenildiler. Bunun üzerine Hazarlar daha güneye inme fırsatını tekrar ele

<sup>48</sup> Turan, I, 70; Kurat, 35-38; Togan, "Hazarlar", İA (MEB), V, 398-400.

<sup>49</sup> Turan, I, 46-70; Taşgil, "Hazarlar", DIA, XVII, 119.

<sup>50</sup> Belâzuri, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, Fütûhu'l Buldân, çev. Z.K.Ugan, İstanbul, 1965, C. II, s. 139-141; İbn Kesir, VII, 202-204; İbnü'l-Esîr, el-Kamil, III, 32-34; İbn Fazlan seyahatnamesi, 194-195; Ostrogorsky, 103; Taşgil, "Hazarlar", DIA, XVII, 117.

<sup>51</sup> Belâzuri, Fütûhu'l-Buldan, II, 141.

<sup>52</sup> Bâbu'l-Ebvab: Deniz kıyısında bir bölgedir. Diğer adının Şirvan olduğu da söylenmektedir. (Bkz. Yâkût, I, 360.)

<sup>53</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 33-34; İbn Kesir, VII, 203-204.

<sup>54</sup> İbn Fazlan Seyahatnamesi, 195; Hasan İbrahim Hasan, Siyasi, Dinî Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi, Trc. İ.Yiğit-S.Gümüş, İstanbul, 1991, C.I, s. 286.

geçirmiş oldular.<sup>55</sup> Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra (35/656) Hz. Ali döneminde müslümanların içindeki karışıklıklardan yararlanan Hazarlar eski topraklarının büyük bölümünü tekrar ele geçirme fırsatını buldular. Belazûrî Hz. Ali döneminde (36-41/656-661) Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays'ın Araplardan bir kısmını Erdebil'e yerleştirdiğini, burayı bir şehir haline getirdiğini, Cami yaptırdığını hatta bu dönemde Azerbaycan halkının İslâm'ı kabul ettiğini belirtmektedir.<sup>56</sup>

Hazarlarla müslümanlar arasında Velid b. Abdülmelik dönemine (86-96/705-715) kadar kayda değer bir çatışma olmamıştır. Fakat Ermeniyye bölgesi için Muaviye b. Ebi Süfyan ve Abdülmelik b. Mervan Bizans'la tavizkar antlaşmalar yapmışlardır.<sup>57</sup>

Hazarlarla müslümanlar arasındaki en şiddetli çarışmalar Velid b. Abdülmelik döneminde olmuştur. Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik 89/708 yılında Azerbaycan'da Hazarları yenilgiye uğrattı ve bazı şehir ve kaleleri fethetti. Meseleme 91/710 yılında Azerbaycan'dan başlayarak Bâb'a<sup>58</sup> kadar olan yerleri fethetti.<sup>59</sup> Fakat 98/717 yılında İstanbul'u kuşatmak üzere bölgeden ayrılınca Hazarlar bu bölgeleri tekrar ele geçirdiler. Hazarlar'ın çok sayıda müslümanı esir alması ve katletmesi üzerine Halife Ömer b. Abdülaziz (98-101/720-724) Hatim b. Numan el-Bahili'yi Hazarlar'a karşı gönderdi. Hatim, Hazarlar'ı mağlup ederek durdurdu.<sup>60</sup> Yezid b. Abdülmelik döneminde (102-106/720-724) Hazarlar Azerbaycan'a

<sup>55</sup> D.G.B.İ.T. II,198; İbn Fazlan seyahatnamesi, 195-196; Taşagil, "Hazarlar", DİA, XVII, 119.

<sup>56</sup> Belâzûrî, a.g.e., II, 145.

<sup>57</sup> Bkz. Ostragorsky, 121-123.

<sup>58</sup> El- Bâb: Haleb'e 10 mil uzaklıktta bir yerdir. (Yâkût, I, 360.)

<sup>59</sup> İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, Tarihi İbn Haldûn, Nşr: H.Şehhade-S..Zekkar, Beyrut, 1988, C.III, s.89; Taşagil, "Hazarlar", DİA, XVIII, 118.

<sup>60</sup> İbnü'l Esîr, el-kâmil, V, 43; D.G.B.İ.T., II, 403; Eminoglu, Ahmet, V. Raşid Halife Ömer b. Abdülaziz, İstanbul 1984, s.122; Kafesoğlu, 169.

düzenledikleri saldırında Sübeyt el- Nehrânî kumandasındaki Arap ordusunu büyük bir bozguna uğrattılar. ( 104/722 ) Bunun üzerine Yezid b. Abdülmelik bu yenilginin intikamını almak için Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi Ermeniyye valiliğine tayin etti. Cerrâh Hazarları mağlup ederek onların önemli şehirlerinden Belencer'i fethetti.<sup>61</sup> Karşı saldırıyla geçen Hazarlar'ı mağlup eden Cerrâh (105/724-25) ertesi yıl başarılı bir sefer daha yaptı. Fakat 107/726 yılında Hazarlar'a yenilmesi Cerrâh'ın Halife Hişam tarafından azline neden oldu.<sup>62</sup>

Cerrâh'ın yerine tayin edilen Mesleme b. Abdulmelik Hazarlar'a karşı 108/726-27; 109/727-28; 111/729 yıllarında başarılı seferler yaptı ve onları birçok defa mağlup etti.<sup>63</sup> 111/729 yılında Hişâm, Cerrâh'ı tekrar Ermeniyye valiliğine tayin etti. Fakat bu tayinden sonra Hazarlarla Erdebil civarında yapılan savaşı kaybeden Cerrâh savaş meydanında şehid oldu.<sup>64</sup> Cerrâh'tan sonra sırasıyla Saîd b. Amr el-Hareşî ve Mesleme b. Abdülmelik tayin edildiler. Fakat Hazarlar'a karşı kesin bir sonuç elde edilemedi.

Hazarlar'a karşı en büyük darbe Hişam'ın 114/732 yılında Ermeniyye valiliğine tayin ettiği Mervan b. Muhammed tarafından indirildi. Hazarlar'a karşı sefere çıkan Mervan Kuzey Azerbaycan'da Berda'a<sup>65</sup> ve bazı şehirleri fethetti. Mervan'ın Hazarlar'a yaptığı en büyük sefer ise 119/737 yılında meydana gelmiştir. Mervan 150.000

<sup>61</sup> İbnü'l-A'sem el-Kûfi, Ebu Muhammed Ahmed, el-Fütûh, Beyrut, 1996, C. VIII, s. 260-264; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 95-96.

<sup>62</sup> D.G.B.İ.T., II, 417-421.

<sup>63</sup> Ibn Fazlan Seyahatnamesi, 201; D.G.B.İ.T., II, 421.

<sup>64</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 134.

<sup>65</sup> Berda'a: Azerbaycan'ın yukarı sınırında bir şehirdir. (Yâkût, I, 451.)

kısilık bir ordu ile Hazarlar'ı mağlup ederek el-Beyda'a<sup>66</sup> şehrinin kuşattı. Hazar Hakanı barış istedi. Mervan, müslüman olması şartıyla hakanın barış teklifini kabul etti. Hakan Müslümanlığı kabul etti, fakat daha sonra tekrar eski dinine döndü. Mervan Hazarlar'a İslâm dinini öğretmek için Nuh b. Sabit el- Esedî, Abdurrahman b. Zübeyr el-Esedî gibi fakihleri gönderdi.<sup>67</sup>

Bundan sonra Emevi döneminin sonlarında Arap-Hazar ilişkileri konusunda sükunet hakim olmuştur. Emeviler döneminde Araplar Hazarlar'a karşı kesin bir üstünlük sağlayamamışlardır. Bunda Hazar – Bizans ittifakının rolünün önemli yer tuttuğu kanaatindeyiz. Fakat Hazarların hareket alanlarının geniş olması ve kuzeylerinde çok güçlü devletlerin olmaması onların, yenildikleri güney bölgelerine toparlanarak tekrar hücumla geçmelerini sağlamış bu da Arap ordularının onlara karşı kesin üstünlüğüne engel olmuştur.

<sup>66</sup> Beyda'a: Azerbaycan'da meşhur bir şehirdir. (Yâkût, I, 628.)

<sup>67</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 289-292.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### CERRÂH B. ABDULLAH EL-HAKEMÎ VE İLK GENÇLİK YILLARI

#### I. Doğumu ve Nesebi

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî Dimeşk doğumlu olup<sup>1</sup> daha sonra Basra ve Kûfe'ye yerleşmiştir.<sup>2</sup> Hums'lu olduğunu söyleyenler de vardır.<sup>3</sup> Ebu Ukbe Künyesi ile bilinir<sup>4</sup>. Hakemî deyince akla en başta el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî gelir<sup>5</sup>

Cerrâh'ın Hakem b. Sa'd aşiretinden olduğu hususunda ondan bahseden neseb alimleri ittifak halindedirler<sup>6</sup>. Hakem b. Sa'd'in soyu Yemen'in en büyük kabilelerinden olan Mezhic'e dayanmaktadır<sup>7</sup>. Sahabenin büyüklerinden Ammar b. Yâsir'in soyunun da baba tarafından Mezhic'e dayandığı rivayet edilmek -

<sup>1</sup> Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, Târîhü'l-Kebîr, Diyarbekr, trz., II, 226; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, Beyrut 1990. C.V., s. 190; Zirikli, Hayreddin, el-A'lâm Kâmûs-u Terâcim, Beyrut, 1995, C. II, s. 115.

<sup>2</sup> Zehebî, a.g.e., V.190.

<sup>3</sup> Sem'anî, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, el-Ensâb, Beirut, 1988, C. II, s.242; er-Râzî, Abdurrahman b. Ebi Hatim, Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil, Beirut, 1952, C.II, s. 522; Dimeşk ve Hums Şam Bölgesinin iki ayrı merkez şehridirler. Şam'a Dimeşk dendiği de olmuştur. (Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, II, 152.)

<sup>4</sup> Sem'anî, II. 242; Zehebî, a.g.e., V, 189; Yıldız, Hakkı Dursun, "Cerrâh b. Abdullah", DİA, İstanbul, 1993, C. VII, s. 414.

<sup>5</sup> İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, el-Lübâb fi Tehzibi'l Ensâb, Beirut, 1994, C.I, s. 378; es-Suyûti, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, Lübbu'l-Elbâb fi Tahrîr el Ensâb, C.I, s. 253; İbn Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekr, Vefâyatü'l A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân, Thk.: İhsan Abbas, Beirut, trz., C. II, s. 103.

<sup>6</sup> İbn Sellâm, Ebu Ubeyde el-Kâsim, Kitabu'n-Neseb, Beirut, 1989, s. 319; İbn Abd Rabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsi, el-Íkdü'l-Ferîd, Thk.: M. Said Uryan, Beirut, trz., C. III, s. 307; İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrem, Muhtasar Tarihu Dimeşk, Nşr.: A.Hemmami- R. Abdulhamid Murad, Dimeşk, 1984, C. VI, s. 15; İbn Hallikân, a.g.e., II, 103; Sem'anî, el-Ensab, II, 242; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 378; Suyuti, Lübbu'l-Elbâb, I. 253.

<sup>7</sup> İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri, el-Maarif, thk.; Servet Ukkaş, Misir, 1992, s. 105; İbn abd Rabbih, III, 307; Suyuti, a.g.e., I, 253; Hakem b. Sa'd Aşireti hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ömer Rıza Kehhâle, Mu'cemü Kabâile'l- Arab, Beirut, 1982, C. I, s. 286; Sehleifer, İ., "Hakam b. Sa'd Al-Aşira", İA (M.E.B.), İstanbul, 1950, C. V, s.100.

tedir<sup>8</sup>. Cerrâh'ın nesibi belli olmasına rağmen babası annesi ve dedesi hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Cerrâh b. Abdullah'ın doğum tarihi hakkında tahmini bir sonuca ulaşabiliriz; İbn Manzur'un muhtasar tarihu Dimeşk'ından nakledildiğine göre;<sup>9</sup> Haccâc b. Yusuf, Mus'ab b. Zübeyr ile savaştığı sırasında Dimeşk valisinden kendisine akıllı, güçlü birini yollamasını istemiş, Vali Cerrâh'ın tam bu vasıflara sahip biri olduğunu söyleyerek onu Haccâc'a göndermiştir. Bu olay 70-71/690-91 yıllarında meydana gelmiştir. Olayda Cerrâh'la ilgili fiziki ve harp teknikindeki tecrübesiyle ilgili anlatımlara bakıldığından onun en az 20 yaşlarında olduğu ortaya çıkmaktadır. Öyleyse Cerrâh'ın 670 yılından önce doğmuş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ayrıca Cerrâh'ın şu sözü de onun en azından 60 yıl kadar yaşadığıını göstermektedir.; “Günahları 40 yıl haya ile terkettim”<sup>10</sup>. 112/730 yılında vefat eden Cerrâh en az 60 yıl yaşamıştır.

## **II. Aile Çevresi**

Cerrâh, Emevi vali ve komutanları içerisinde klasik kaynaklarda hakkında detaylı bilgi verilecek veya neseb alimlerince geniş şekilde biyografisi incelenecak kadar –mesela, Mühelleb b. Ebi Süfra, Haccâc b. Yusuf, Nasr b. Seyyar, Mesleme b. Abdülmelik kadar- meşhur değildir. Ayrıca bazı devlet adamları –mesela Yezid b. Mühelleb-

<sup>8</sup> İbn Kuteybe, el-Maarif, 256.

<sup>9</sup> İbn Manzur, a.g.e., VI, 16.

<sup>10</sup> Zehebi, el-İber fi Haberi Men Ğabar, Nşr.: Said ez- Zaglûl, Beyrut, trz. C.I, s. 105; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Ebu'l-Felah Abdülhay, Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb, Beyrut, trz. C.I, s. 145.

babalarının veya dedelerinin şöhreti sayesinde daha detaylı ele alınabilirlerdir.

Kaynaklarda Cerrâh'ın babası ve annesi hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Cerrâh'ın kardeşi Haccâc b. Abdullah için aynı durum söz konusu değildir. Haccâc b. Abdullah el- Hakemî'nin ismi birkaç kaynakta zikredilmektedir. İbn Asâkir onu müstakil bir başlık altında ele almıştır<sup>11</sup>. Cerrâh onu 106/724-25 yılında Lân üzerine göndermiş, Haccâc Lân halkı ile sulh yaparak onlardan cizye almıştır<sup>12</sup>. 112/730 yılında Cerrâh ve beraberindekiler Erdebil'de Şehid olmadan önce kardeşi Haccâc'ı Ermeniyye'de vekil bırakmış, daha sonra el-Hareşî gelince Haccâc'ın bu görevi bitmiştir<sup>13</sup>. Ünlü şair Ebu Nûvas'ın dedesi de Cerrâh b. Abdullah'ın mevalisi olduğu için, O'na nisbet edilmiştir. Ebû Nuvâs'ın (Ö. 195 hicri) nesibi şöyle sıralanmıştır; “Asıl adı Hasan b. Hani b. Sabah mevla el- Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî”<sup>14</sup>.

Cerrâh'ın karısı, Husayn b. Haris'in kızıdır<sup>15</sup>. İbn Sa'd Cerrâh'ın Abdurrahman b. Hasan İbnü'l-Kasım el-Ezraki'nin dayısı olduğunu kaydetmiştir<sup>16</sup>. Ayrıca İbnu'l-A'sem' in anlatımlarından Cerrâh'ın çocukları ve ailesi olduğu anlaşılmakta fakat bunların sayıları ve isimleri konusunda herhangi bir bilgi verilmemektedir<sup>17</sup>.

Cerrâh'ın aile çevresi ve akrabalarıyla ilgili eldeki bilgiler bunlardan ibarettir.

<sup>11</sup> İbn Asâkir, Ali b. Hasan b. Hibetullah el-Dimeşkî, Tarihi Medineti Dimeşk, Beyrut, 1995, C. XII, s. 99.

<sup>12</sup> İbn Asâkir, a.g.e., XII, 99.

<sup>13</sup> Halife b. Hayyât, Tarihi Halife b. Hayyât, Çev.. AbdülHâlik Bâkır (Basılmış Çeviri) Elazığ, 1996, s.138; İbn Haldûn, III, 111; İbn Asâkir, a.g.e., XII, 99.

<sup>14</sup> Sem'ani el- Ensâb II, 242; İbn Hallîkân, Vefayatü'l Ayan, II, 95, 103; Krş, Abdulkâhir el-Bağdâdî, Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü'l-Lübâb Lisânü'l-Arab, Kahire, 1989, C.I, s. 347; İbn Kesir, X, 386.

<sup>15</sup> İbnü'l-Esîr, el-Kâmil V, 51.

<sup>16</sup> İbn Sa'd, Muhammed, et-Tabakâtü'l-Kübra, Beyrut, trz., C., V, s. 386.

<sup>17</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 268, 275-276.

### **III. Haccâc İle Tanışınçaya Kadar Cerrâh**

Cerrâh'ın hayatında en karanlık nokta doğumundan Haccâc ile tanıştığı zamana kadar geçen dönemdir. Cerrâh'ın ilk askerî ve idari tecrübelerini Haccâc'ın himayesinde kazandığı ileri sürülmektedir<sup>18</sup>. Ancak Cerrâh'ın askeri eğitimini Şam'da aldığı ve burada belirli bir seviyeye ulaştığını söyleyebiliriz. Aşağıda üzerinde daha detaylı duracağımız bir rivayette<sup>19</sup> Haccâc, Mus'ab b. Zübeyr ile savaştığı sırasında Dimeşk'ın yöneticisinden cesur, güçlü, ileri görüşlü ve akıllı birini göndermesini istemiş, o da Cerrâh'ı Haccâc'a göndermiştir. Böyle vasıflara sahip olan birinin elbette daha önceden iyi bir askeri eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Şam'ın Yezid b. Ebi Süfyan ile başlayan ve Muaviye b. Ebi Süfyan ile zirveye ulaşan disiplinli ve mükemmel bir orduya sahip olduğu bilinmektedir. Emevi devleti özellikle Irak'ta çıkan karışıklıkları önlemede, isyanları bastırmada ve diğer önemli faaliyetlerde Şam askerlerini sürekli kullanmıştır. Hatta Haccâc Vâsit şehrini bu Şam askerleri için yaptırmıştır<sup>20</sup>. İşte Cerrâh bu disiplinli, düzenli ve tecrübeli Şam ordusunun içinde yetişmiş bir askerdir. Dolayısıyla Cerrâh'ın ilk askeri tecrübelerini Haccâc'ın himayesinde kazandığı görüşü tamamen isabetli değildir diye düşünüyoruz. Ama bu tecrübelerini Haccâc'ın himayesinde daha da mükemmelleştirdiği kesinlik kazanmıştır. Çünkü kaynaklarda Cerrâh'ın askeri ve idari faaliyetleri ile ilgili bütün rivayetler onun Haccâc'la tanışmasından sonraki dönemi kapsamaktadır. Aşağıda bu rivayetler teker teker ele alınacaktır.

<sup>18</sup> Yıldız, H.D., "Cerrâh b. Abdullah", VII, 414.

<sup>19</sup> İbn Manzur, VI, 16

<sup>20</sup> Streck, M. "Vâsit" İA (MEB), İstanbul, 1988, C. XIII, s. 222.

## **IV.Haccâc'ın Himayesinde Yetişmesi ve Aldığı Görevler**

### **A.Haccâc İle Tanışması**

Cerrâh b. Abdullah el- Hakemî'nin Haccâc ile tanışmasıyla ilgili tek ve ayrıntılı bilgiyi İbn Manzur vermektedir<sup>21</sup>. Diğer kaynaklarda Cerrâh b. Abdullah ile ilgili en eski bilgiler 77/696 yılına kadar dayanmaktadır<sup>22</sup>.

İbn Manzur'un naklettiğine göre Haccâc Irak'ta Mus'ab'a karşı savaştığı sırasında Dimeşk yöneticisine haber yollayarak yanına gelmesini emretmiştir. Haccâc ondan kendisine akıllı, cesur, sağlam görüş sahibi, kuvvetli bir adamını yollamasını istemiş, o da Hakem b. Sa'd oğullarından Cerrâh adında birinin tam bu vasıflara sahip olduğunu söyleyerek Cerrâh'ı Haccâc'a göndermiştir.<sup>23</sup> Haccâc, Mus'ab b. Zübeyr ile 70/71/690-691 yılları arasında savaşmıştır.<sup>24</sup>

Cerrâh Haccâc'ın yanına gelince Haccâc ona; “eğer, ey-uzun” dedi. Haccâc bu sözüne, Cerrâh kendisine iyice yaklaşana kadar devam etti, sonra “otur” dedi, Cerrâh oturdu. Yanlarında kimse yoktu ve o kadar yakın oturmuşlardı ki dizleri birbirine dayanmıştı.

Haccâc, Cerrâh'la bir süre konuşuktan sonra ona önemli bir görev verdi; Cerrâh düşman karargahına gizlice ve tek başına gidecek ve ne yaptıklarını iyice gözetledikten sonra ertesi gün gelip durumu Haccâc'a rapor edecekti. Haccâc bu görevle ve konuşuklarıyla ilgili olarak arkadaşlarına hiçbir şey söylememesini tenbihleyerek Cerrâh'a gitmesini emretti.

<sup>21</sup> İbn Manzur, Muhtasar Tarihu Dimeşk, VI, 16. 17.

<sup>22</sup> Bkz., el-Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, Nşr: Süheyî zekkar-Riyad zîrîkli, Beyrut 1996, VIII, 41: Ya'kûbî, II. 275.

<sup>23</sup> İbn Manzur, VII, 16-17.

<sup>24</sup> İbn Kesir, el-Bidaye, VIII, 504; İbnü'l-Esîr, el-Kamil, IV, 297; İbnü'l-Verdî, Zeynûddîn b. Ömer b. Müzaffer, Tetimmetü'l- Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer, Beyrut, 1980, C.L, s. 267; krş., el-Mes'uûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali, et-Tenbîh ve'l-Îsrâf, Beyrut, trz., s. 313.

Cerrâh, Haccâc'ın yanından çıktıktan sonra arkadaşlarının yanına gitti. Merakla bekleyen arkadaşları Cerrâh'a içerde neler olduğunu sordular. O da “Emir bana Dimeşklilerin durumunu sordu” diyerek geçti. Sonra Haccâc'ın emrini yerine getirmek için faaliyete geçti. Kendi karargahından düşman karargahına doğru yola çıkan Cerrâh, iki karargahın tam ortasında karşı tarafın askerlerinden biriyle karşılaştı. Onun da kendisi gibi bir casus olduğunu anladı ve karşılıklı konuşmadan sonra Cerrâh onu öldürdü. Maktulün atını ayaklarından bağlayan Cerrâh düşman ordugahına giderek, -Haccâc'ın kendisine emrettiği gibi- gerekli bilgileri topladı ve geri döndü. Dönüşte öldürdüğü kişinin başına bedeninden ayırdı, atının boynuna astı ve silahını alarak karargahına doğru yoluna devam etti.

Sabah namazını kılan Haccâc makamına geçerek Cerrâh'ı beklemeye başladı. Beklerken sürekli olarak Cerrâh'ın geleceği yöne bakıyordu. Bu sırada Cerrâh, atının boynunda kesik baş olduğu halde çıkageldi. Haccâc onu görünce ellerini ovaştıracak “sana emrettiğimi yaptı mı?” dedi. Cerrâh “evet, hatta emretmediğin bazı şeyleri de yaptım” dedi ve Haccâc'ın önünde durdu, selam verdi ve atından indi. Sonra Haccâc'a, neler yaptığını ve düşman tarafından neler gördüğünü anlattı.

Cerrâh anlattıklarını bitirdikten sonra Haccâc ona kızdı, azarladı ve “dışarı çık” dedi. Haccâc her ne kadar Cerrâh'a kızdı ise de onu ödüllendirmeyi ihmâl etmedi; Cerrâh, Haccâc'ın huzurundan çıktıktan sonra yolda giderken kendisini arayan ve yanlarında çadır, yatak, cariye ve elbise bulunan hizmetçilerle karşılaştı. Hizmetçiler uygun bir yere çadır kurdular, yatak serdiler ve yatağa cariye oturttular sonra Cerrâh'a giderek “emirin ikram ve hediyesi için haydi

kalk” dediler. Cerrâh bu olaydan sonra Ermeniyye’ye vali olup şehadete ulaşana kadar sürekli yükseldi<sup>25</sup>.

Yukarıda ayrıntılarıyla aktardığımız olaydan birkaç nokta dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, Cerrâh’ın doğum tarihi veya yaşı meselesidir. Bu konuya Cerrâh’ın doğum tarihi başlığında temas etmiştik. İkincisi, Cerrâh’ın Haccâc ile tanışmadan önce de belirli bir askeri tecrübe ve birikime sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü hem Dîmeşk yöneticisinin Cerrâh’la ilgili söyledikleri, hem Haccâc’ın yaptığı gözlem sonucunda ona güvenmesi hem de Cerrâh’ın verilen işi ustaca yapması bunu göstermektedir.

Üçüncüsü; Cerrâh’ın kendisine verilen görevi ne pahasına olursa olsun yerine getirdiği görülmektedir. Karşısındaki kişi veya grup kim olursa olsun Emevi sultanatının devamı için onlara karşı savaşmıştır. Yukarıdaki olayda görüldüğü gibi karşısındaki kişi müslüman olduğu halde Haccâc’ın bile tepki göstereceği bir acımasızlıkla kafasını keserek atının boynuna asmış ve öylece karargahına kadar gidebilmiştir. Deyru'l-Cemacım savaşını anlatırken bu konuya tekrar temas edeceğiz.

Dördüncüsü, Cerrâh, Haccâc’la tanıştıktan sonra artık onun himayesinde yükselmiş ve Emevi sultanatının meşhur komutanlarından biri olmuştur.

## B. Haricilerle İlgili Görevleri

### 1. Mühelleb b. Ebi Sufra’yi Teftiş İçin Görevlendirilmesi

Hz. Ali'nin Muaviye b. Ebi Süfyan ile mücadeleşi sırasında ortaya çıkan Ezârika Emevi Devletini en çok uğraştıran firkalardan biri olmuştur. Muaviye'nin ölümünden sonra daha aktif hale gelen Ezârika önce Abdullah b. Zübeyr'e katıldılar<sup>26</sup>. Belirli bir süre onunla birlikte Yezid b. Muaviye'ye karşı savaştılar. Fakat daha sonra

<sup>25</sup> İbn Manzur, VI, 16-17.

<sup>26</sup> D.G.B.I.T., II, 514; Öz, Mustafa, "Ezârika", DİA, İstanbul, 1995, C. XII, s. 45.

aralarında çıkan bazı tartışmalar oldu. Bunun üzerine Ezârika İbn Zübeyr'den ayrıldılar (64/684-85) ve dağıldılar. Nafi b. Ezrak liderliğindeki grup Basra'ya gitti<sup>27</sup>. İşte Mübelleb b. Ebi Sufra'nın mücadele ettiği grup bu gruptu.

Emevi-İbn Zübeyr çarşısını ve içteki karışıklıkları fırsat bilen Hariciler İran'ın güneyini ele geçirdiler<sup>28</sup>. Ezârika'nın Müslümanlara karşı davranışları ve yaydıkları zararlı fikirler halkı onlara karşı harekete geçirdi. Basralılar toplanarak Mübelleb b. Ebi Sufra'yı Ezârika ile mücadeleye ikna ettiler<sup>29</sup>. Mübelleb, Nafi b. Ezrak'ı öldürdüyse de Harici tehlikesi ortadan kalkmadı. Hariciler bu sefer Katari b. Fucae'yi başa geçirip mücadelelerini Kirman ve Isfahan'da sürdürdüler<sup>30</sup>. Bunun üzerine Basralılar, başka bir görevde bulunan Mübelleb'in tekrar Haricilerle savaşması için Basra'ya gelmesini sağladılar. Mübelleb, Hariciler ile tekrar mücadeleye başladı. Çok kanlı geçen çatışmalar sonucunda Mübelleb onlara üstünlük sağladı. Tam bu sırada Hariciler iki firkaya ayrıldı; bir grup Katari b. Fucae'ye, diğer grup İbn Abdi Rabbîhi'l-Kebir'e tabi oldu<sup>31</sup>. İki grup birbiriyle savaşa tutuştı. Mübelleb onları iyice zayıflayınca kadar kendi hallerine bıraktı<sup>32</sup>. Bunlar iyice zayıflayınca Mübelleb onları takip etti. Sicistan'a doğru kaçan Haricilerden İbn Abdi Rabbîhi'l-Kebir'i takip eden Mübelleb onu yakalayarak öldürdü. Katari b. Fucae'yi ise Haccâc'ın gönderdiği Süfyân el-Kelbi öldürdü<sup>33</sup>. Böylece Haricilerin İslâm birliği içinde en

<sup>27</sup> İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 155-156; Öz, "Ezârika", DİA, XII, 45.

<sup>28</sup> Aycan-Sarıçam, Emeviler, 50; D.G.B.İ.T., II, 514.

<sup>29</sup> İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 181; Zettersteen, K. V., "Mübelleb", İA (MEB), İstanbul, 1960, VIII, 792.

<sup>30</sup> D.G.B.İ.T., II, 514; Zettersteen, "Mübelleb", İA (MEB), VIII, 792.

<sup>31</sup> el-Makdisî, Mutahhâr b. Tahir, el-Bed'û ve't-Târih, Beyrut, trz., II, 32; Öz, "Ezârika", DİA, XII, 45; Zettersteen, "Mübelleb", İA (MEB), VII, 793.

<sup>32</sup> D.G.B.İ.T., II, 515; krş., Öz, "Ezârika", DİA, XII, 45.

<sup>33</sup> Makdisî, VI, 32-33; krş., Ahmet Cevdet Paşa, Peygamberler ve Halifeler Tarihi, Sad.: M. Muhsin Bozkurt, İstanbul, trz., I, 559.

büyük tehlikeyi teşkil eden bir kolu olan Azrakilerin hemen hemen tamamı yok edildiler. (78-79/698-99) <sup>34</sup>.

Mühelleb b. Ebi Sufra Ezârika ile mücadele ederken Irak genel valiliğine tayin edilen Haccâc, Ezârika işinin uzun sürmesine kızmış ve Mühelleb'i uyarmak için hem mektup yazmış hem de müfettiş göndermiştir. Gönderdiği kişi en yakın ve güvenilir adamlarından olan Cerrâh b. Abdullah el Hakemî'dir <sup>35</sup>. Haccâc Mühellebe haracı düzensiz topladığını, düşmanla karşı karşıya gelerek göğüs göğüse çarpışmaktan korktuğunu, hendeklerde saklandığını, bunun için savaşın uzadığını yazmış ve şunları eklemiştir; “Halbuki sen büyük bir yardıma nailsin, sayıca da (askerlerin) fazladır. Bununla beraber sende bir korkaklık veya yalnızlık olacağını zannetmiyorum. Fakat sen onları (Haricileri) geçimin için kullanıyorsun, onların hayatı kalması senin için onlarla savaşmaktan daha kolay geliyor. Onlarla savaş! Yoksa bana karşı gelmiş olursun! Vesselam” <sup>36</sup>.

Haccâc, Mühelleb'e gönderdiği adamlarına şu talimatı verdi; “Sizden Mühelleb'e gitmenizi onun yanında birkaç gün kalmanızı, Ezârika ile mücadelemini izledikten sonra gelip bana durumu haber vermenizi istiyorum”<sup>37</sup>.

<sup>34</sup> Hitti P.K., Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1995, II, 328; Zettersteen, “Mühelleb”, İA (MEB), VIII, 793.

<sup>35</sup> İbn'ül-A'sem, el-Fütuh, VII, 15; İbnü'l-A'sem Cerrâh ismini yanlışlıkla Abdullah b. Cerrâh olarak vermiştir. Buna benzer bir yanlışlığı da İbn Kesir yapmıştır. Şair Ebu Nuvas'ın nesebin verirken Abdullah b. Cerrâh diye yazmıştır. Halbuki hem kendisi hem de diğer kaynaklar Ebu Nuvas'ın Cerrâh b. Abdullah'a nisbet edildiğini belirtmişlerdir. Krş: İbn Kesir, el-Bidâye, X, 386; İbn Hallikân, Vefâyâtü'l-Ayân, II, 95; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 242.

<sup>36</sup> El-Müberrad, Muhammed b. Yezid, el-Kâmil, Beyrut, 1993, C.III, s. 1316-1317; krş., İbnü'l A'sem, VII, 14.

<sup>37</sup> İbnü'l-A'sem, VII, 15.

Haccâc'ın heyeti Mühelleb'in yanına ulaşınca mektubu Mühelleb'e verdiler. Mühelleb mektubu okuyunca Cerrâh'a şöyle dedi: "Ey Ebu Ukbe! başvurmadığım hiçbir hile, yapmadığım hiçbir tuzak kalmadı. İlginç olan zafer ve başarının uzaması değil, fakat ilginç olan, olayı bizzat görene rağmen sadece emir verenin görüşlerinin geçerli olmasıdır"<sup>38</sup>.

Mühelleb, Cerrâh'a söylediği bu sözlerden sonra üç gün boyunca onlarla mücadele etti. Her sabah erkenden iki grup ikindiye kadar savaşıyor, sonra bir sürü ölü ve yaralıyla beraber karargahlarına çekiliyorlardı<sup>39</sup>. Hatta Mühelleb her gün çocukların birini günün erken saatlerinde düşman üzerine sevk ediyor, günün sonunda ise bizzat kendisi savaşıyordu<sup>40</sup>. Mühelleb teftiş heyetine şöyle dedi; "Bakın, buihadının daha iyisi, ilerisi olur mu?" onlar da "Vallahi hayır, ey Saîd'in babası, zaten emir (Haccâc) da savaşın bu şekilde şiddetle devam ettiği düşüncesinde değildi"<sup>41</sup>.

Teftiş heyeti-doneceği zaman Mühelleb Haccâc'a şunları yazdı: "Mektubun bana geldi. Beni düşmanla karşılaşma konusunda yavaş davranışla -bende herhangi bir suç veya korkaklık görmemekle beraber- suçluyorsun. Fakat beni korkaklıkla itham ve asıymışım gibi tehdit etmiş oldun. Cerrâh'a sor, vesselam"<sup>42</sup>.

Teftiş heyeti Haccâc'ın yanına ulaştığında, Haccâc Cerrâh'a sordu; "Kendisini nasıl buldun?" Cerrâh dedi ki; "Vallahi ey emir! Onun, içinde bulunduğu zor durumda durabilen kimse görmedim ve olabileceğini de zannetmiyorum. Onun ve arkadaşlarının günlerce erkenden başlayarak savaşıklarını, sonra çekildiklerini, mızraklarla saldırdıklarını, kılıçlarla (düşmana karşı) birbirlerini bağladıklarını,

<sup>38</sup> El-Müberrad, III, 1317.

<sup>39</sup> El-Müberrad, III, 1317.

<sup>40</sup> İbnü'l-A'sem, VII, 15.

<sup>41</sup> İbnü'l-A'sem, III, 15.

<sup>42</sup> El-Müberrad, III, 1317.

direklerle birbirlerine saldırdıklarını, sonra da hiçbir şey olmamış gibi yerlerine gittiklerini, sanki bu onların normal bir adetleriymiş gibi davranışlarını gördüm". Haccâc, Cerrâh'ı dinledikten sonra Mühelleb ile ilgili anlatımları mübalağalı bulmuş olacak ki Cerrâh'a "O'nu (Mühelleb'i) ne de çok övdün ey Ebu Ukbe!" Cerrâh buna karşılık "Doğru (yu söylemek) en iyisidir" şeklinde cevap verdi<sup>43</sup>.

Mühelleb bundan sonra 78/697-98 yılına kadar Ezrâkilerle mücadele etti ve birçoğunu ortadan kaldırdı<sup>44</sup>.

## 2. Ebû Ziyâd el-Murâdî'ye Karşı Gönderilişi

Meşhur Harici lideri Şebib b. Yezid öldürülükteden sonra (77/696) Haccâc bu sefer Harici Ebû Ziyâd el-Murâdî'nin isyanıyla uğraştı. Ebû Ziyâd Cuhâ'da<sup>45</sup> isyan etti. Haccâc O'na karşı el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi gönderdi<sup>46</sup>. Cerrâh o sırada Fellûceteyn'de<sup>47</sup> bulunuyordu. Haccâc, Cerrâh'ı 800 askerle Ebu Ziyad'la savaşması için gönderdi. İki taraf karşılaşınca Cerrâh arkadaşlarına "Yeryüzü!" şeklinde bağırdı. Ebû Ziyâd buna karşı "Vallahi yeryüzü için bizler daha evlayız, ey fasiklar topluluğu" dedi. Ebû Ziyâd'ın adamları atlarının kırışlerini keserek atlarını sakatladılar. Bunu daha cesur savaşmak ve savaş alanından kaçmamak için yapmışlardı. Cerrâh bu durumu görünce arkadaşlarına döndü, onları teşvik etti ve Haricilere "geberin ey Harure oğulları" şeklinde bağırdı. Sonra Cerrâh ve adamları Haricilere karşı şiddetli bir hamle yaptılar

<sup>43</sup> A.g.e., III, 1317-1318.

<sup>44</sup> İbnü'l-Esîr, el-Kamil, IV, 395-397.

<sup>45</sup> Cuha: Bağdad'ın Sevâd bölgesinde, kenarında büyük bir yerleşim bölgesi olan bir nehrin adıdır. (Yâkût, II, 179; İbn Kuteybe, el-Maarif, 435.)

<sup>46</sup> Belâzûrî, Ensâb, VIII, 41; Ya'kubi, Tarih, II, 275; Delice, Ali, Haccâc b. Yusuf'un Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 1995, s. 52.

<sup>47</sup> Fellûceteyn: Bağdad'ın Sevâd bölgesinde iki yerleşim yeridir. Fellûce-i ulyâ ve Fellûce-i Süflâ şeklinde ikiye ayrılır. Yâkût, IV, 275; İbn Kuteybe, el-Maarif, 371; Ayrıca bkz. H. İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, III, 106.

ve hepsini kılıçtan geçirdiler. Cerrâh burada kendisini ve askerlerini öven bir beyit okudu<sup>(48)</sup>.

Bu olay 77/696 yılında Fellûce'de meydana gelmiştir<sup>(49)</sup>.

### C. Deyru'l Cemâcim Savaşında Cerrâh

Haccâc b. Yusuf'un Sicistan valisi Ubeydullah b. Ebi Bekr'in 79/698 yılında Afganistan hükümdarı Rutbil'e yenilmesi üzerine, Haccâc buraya Abdurrahman b. Muhammed b. El-Eş'as komutasında bir ordu sevketmiştir<sup>(50)</sup>.

40.000 kişiden oluşan ve adına "Tavus ordusu" denen bu ordu çok iyi techiz edilmiştir<sup>(51)</sup>. Abdurrahman Rutbil'in ülkesinden birçok şehirleri fethetmiş, bol miktarda ganimet elde etmiştir<sup>(52)</sup>. Düşman ülkesinin bir hayli fazla içlerilerine kadar ilerleyen İbnu'l-Eş'as ordusunun artık bundan fazla ilerlemesini önleyerek, iyice hazırlık yapıp, fethettikleri ülkeyi tanıldıktan sonra ertesi yıl tekrar fetih hareketine başlamak amacıyla harekatı durdurdu ve bu durumu bir mektupla Haccâc'a bildirdi<sup>(53)</sup>. Haccâc yazdığı cevabı mektubunda, İbnu'l-Eş'as'ı bu konudaki görüşünden dolayı ayıpladı, korkaklıkla, savaştan kaçmakla, akıl zayıflığıyla suçladı ve derhal Rutbil'in ülkesine tekrar saldırmasını, aksi halde komutayı kardeşi İshak b. Muhammed'e bırakmasını emretti<sup>(54)</sup>.

Haccâc'ın hakaret dolu mektupları arka arkaya gelince İbnu'l-Eş'as ordunun ileri gelenlerini toplayarak onlara durumu anlattı ve Haccâc'ın mektubunu okudu. Kendi görüşünün Haccâc'la aynı

<sup>(48)</sup> Belâzurî, Ensâb, VIII, 41.

<sup>(49)</sup> Belâzurî, a.g.e., VIII, 41.

<sup>(50)</sup> İbn Haldûn, tarih, III; 60; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 4078; İbn Kesir, el-Bidâye, IX, 56.

<sup>(51)</sup> İbn Haldûn, a.g.e., III, 61; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 408; İbn Kesir, IX, 56.

<sup>(52)</sup> Mes'ûdî, et-Tenbih, 314.

<sup>(53)</sup> İbn Kesir, IX, 62; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 409; Ya'kûbî, 277.

<sup>(54)</sup> İbn Haldûn, III, 61; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 415.

olmadığını, onun dediğini yapmayacağını söyledi. Bundan sonra orduya bu konuya ilgili bir konuşma yaptı. Bunun üzerine askerler galevana geldiler ve -Haccâc'ı kastederek- Allah'ın düşmanının dediğini kabul etmiyor ve itaat etmiyoruz" dediler<sup>(55)</sup>.

Abdurrahman b. El-Eş'as Rutbil ile anlaşarak Irak'a doğru yola çıktı. Bir yandan da Mühelleb b. Ebi Sufra'ya kendilerine katılması için mektup yazdı. Fakat Mühelleb buna yanaşmadı. İbnü'l-Eş'as'a yolda Emevi karşıtı olan bütün grplardan insanlar katılıyordu. Haccâc'ın gönderdiği öncü birlikler yenildi ve İbnü'l-Eş'as'ın ordusu Basra'ya girdi. Burada halkı yanına davet eden İbnü'l-Eş'as'a ileri gelenlerden, Kurra'dan birçok kişi katıldı (81/700) <sup>(56)</sup>.

İbnü'l-Eş'as'ın tarafı artık sadece Haccâc'ın değil, Abdülmelik b. Mervan'ın da hal'ni istiyorlardı<sup>(57)</sup>.

82/701'de iki taraf arasında meydana gelen Zaviye savaşında Haccâc yenildi. İbnü'l-Eş'as Küfe'ye girdi<sup>(58)</sup>. Aynı yıl birkaç ay sonra Deyru'l-Cemâcim savaşı meydana geldi<sup>(59)</sup>. Bu savaş çok şiddetli geçmiş ve iki taraf arasında 80 (seksen) civarında çatışma olmuş, bunların sonucusu hariç hepsi Haccâc'ın aleyhine sonuçlanmıştır<sup>(60)</sup>. Savaş başlayacağı sırada işlerin kötüye gittiğini gören Abdülmelik b. Mervan, İbnü'l-Eş'as'a bir mektup yollayarak, Haccâc'ı azletmek de dahil birçok tavizler karşılığında isyandan vazgeçmelerini teklif ettiyse de İbnü'l-Eş'as'ın taraftarları kendilerinin güçlü oldukları

<sup>(55)</sup> İbn Kesir, IX, 62-63; İbn Haldûn, III, 61. İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, (ibn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir.) thk. Halil Mansur, Beyrut, 1997, s. 205; krş. Yakubî, 1. 277.

<sup>(56)</sup> Mes'ûdî, a.g.e., 314; ed-Dineverî, Ebu Hanîfe Ahmed b. Davud, Ahbâru't-Tivâl, Nşr. Ömer Faruk Tabbâ, Beyrut, trz. S. 289; İbn Kesir, 63-65; el-Makdisî, VI, 35.

<sup>(57)</sup> İbnü'l-Esîr, IV, 419; İbn Kesir, IX, 70; Mes'ûdî, a.g.e., 314; Makdisî, a.g.e., VI, 35.

<sup>(58)</sup> İbnü'l-Esîr, IV, 420-421; Krş, Halife, b. Hayyât, Tarih, 108, İbn Kuteybe, el-İmâme, 213; Krş, Ya'kûbî, II, a.g.e., I, 278.

<sup>(59)</sup> Deyrulcemacim Savaşının Tarihi konusunda krş, İbn Kesir, el-Bidaye, IX, 71-72; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 421; İbn Haldûn, Tarih, III, 62; Ya'kûbî, Tarih, II, 278; Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, Kahire, 1964, C. III, s. 139.

<sup>(60)</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 108; Krş, Mes'ûdî, et-Tenbîh, 315.

Savaş başlayacağı sırada işlerin kötüye gittiğini gören Abdülmelik b. Mervan, İbnü'l-Eş'as'a bir mektup yollayarak, Haccâc'ı azletmek de dahil birçok tavizler karşılığında isyandan vazgeçmelerini teklif ettiyse de İbnü'l-Eş'as'ın taraftarları kendilerinin güçlü oldukları gerekçesiyle gurura kapilarak Abdülmelik'in tekliflerini reddetmişlerdir<sup>(61)</sup>. Savaşın uzun sürmesi ve İbnü'l-Eş'as tarafının sürekli galip gelmesi Haccâc'ı zor duruma sokmuş, Şam ordusu erzak konusunda sıkıntıya girmiştir<sup>(62)</sup>. Buna rağmen Haccâc sebat etmiş ve yeni bir taktik hazırlamıştı. Haccâc, İbnü'l-Eş'as ordusundaki alımlar tophuluğuna saldırması için üç ayrı birlik hazırladı ve bunların başına Cerrâh b. Abdullah el-Hakim'i komutan yaptı<sup>(63)</sup>. Cerrâh, kurra birliğinin üzerine ayrı ayrı üç hamle yaptı, fakat kurra birliği bu saldırıları geri püskürttüleri<sup>(64)</sup>.

Deyru'l-Cemacim'deki savaş bütün şiddetıyla devam ederken bazıları meydana çıkıp teke tek çarpmak için er istiyorlardı. İbnü'l-Eş'as'ın ordusundan Abdullah b. Rizam adında biri ortaya çıkıp teke tek çarpmak için er istedi. Haccâc'ın askerlerinden biri çıkıp Abdullah'a karşı çarptı ve Abdullah onu öldürdü. Abdullah aynı şeyi üç gün tekrarladı. Dördüncü gün olunca yine ortaya çıktı. Karşısına kimse çıkmayınca Haccâc, Cerrâh'a "haydi, ona karşı sen çık" dedi. Cerrâh da Abdullah'ın karşısına çıktı. Abdullah eskiden beri arkadaşı olan Cerrâh'a "yazık oluyor ey Cerrâh, sen niye karşıma çıktın?" deyince Cerrâh: "Seninle imtihan ediliyorum" diye cevap verdi. Abdullah; "peki, hayırlı bir iş yapmak ister misin?" diye sorunca Cerrâh da "Neymiş o?" diye sordu. Abdullah şöyle cevap verdi; "Ben öňünden çekileceğim; sende beni bırakıp Haccâc'a git, böylelikle

<sup>(61)</sup> İbn Kesir, IX, 72; İbn Haldûn, III, 62; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 422-423.

<sup>(62)</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 424; İbn Kesir, IX, 73.

<sup>(63)</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 424; İbn Haldûn, III, 63.

<sup>(64)</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 424; İbn Haldûn, III, 63.

Haccâc'ın yanındaki durumun daha bir iyileşir ve bundan dolayı da seni över. Ben ise geri çekilmekten dolayı hakkında söyleneceklerle tahammül ederim. Bunu senin esenliğini istediğim için yapacağım, çünkü kavminden senin gibi birisini öldürmek istemiyorum. Cerrâh; “olur, öyle yap” deyip Abdullah'ın üzerine hamle yapınca Abdullah'ın bir tarafta bulunan ve içmek için yanında su bulunduran kölesi Abdullah'a şöyle seslendi; “Efendim, bu adam seni öldürmek istiyor”. Bunun üzerine Abdullah, Cerrâh'ın üzerine dönerken elindeki demir çubukla kafasına vurdu ve onu yere düşürdü. Daha sonra ona şöyle dedi; “Ey Cerrâh! Sen bana gerçekten kötü bir şekilde karşılık verdin. Ben senin esenliğini arzu ettim, sen ise beni öldürmek istedin. Haydi git, akrabalığımız ve aşiretimizin bir olması sebebiyle seni bırakıyorum ve öldürmüyorum”<sup>(65)</sup>.

Deyru'l-Cemacim Savaşı yüz üç gün devam etti. Sonunda Haccâc'ın sağ kanat komutanı Sufyan b. Ebred, Abdurrahman İbnü'l-Eş'as'ın sol kanadına şiddetli bir hamle yaptı ve çökerdi. İbnü'l-Eş'as'ın ordusu dağılmaya başladı (83/702)<sup>(66)</sup>. İbnü'l-Eş'as az sayıda adamıyla birlikte savaş meydanını terkederek Basra'ya gitti. Kendisine katılan birçok kişiyle beraber Meskin'e giderek Haccâc'a karşı savaştıysa da burada da yenildi<sup>(67)</sup>. Bundan sonra Kirman ve Sicistan'a giden İbnü'l-Eş'as Neticede Rutbil'e sığındı. Bunun üzerine Haccâc Rutbil'e cazip tekliflerle karışık bir tehdit mektubu göndererek İbnü'l-Eş'as'ı istedi. Rutbil, İbnü'l-Eş'as'ı Haccâc'a göndermek için yola çıkardı ise de İbnü'l-Eş'as Haccâc'ın eliyle ölmektense intihar etmeyi tercih etti (85/704).

<sup>(65)</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 430-431.

<sup>(66)</sup> İbn Kesir, IX, 82; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 431.

<sup>(67)</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 433, 434.

## D. Cerrâh'ın Basra Valiliği

Basra hicri 16. (M. 638) yılda Hz. Ömer döneminde kurulmuştur<sup>(68)</sup>. Çok geçmeden, 20 yıl gibi kısa bir süre içerisinde İslâm dünyasının ticaret merkezlerinden, özellikle Hindistan ve Çin ile olan deniz ticaretinde en önemli merkezlerden biri oldu<sup>(69)</sup>. Irak genel valileri Vâsit şehri kuruluncaya (83/702) kadar Basra veya Küfe'de oturuyorlardı<sup>(70)</sup>. Basra valisi Irak genel valisi tarafından atanmaktaydı. Bahreyn ve Ummân bölgelerinin idaresi de Basra valisine bağlıydı<sup>(71)</sup>.

Kaynakların çoğu Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin Basra valiliği yaptığı konusunda ittifak etmişlerdir<sup>(72)</sup>. Cerrâh Basra valiliğine Irak genel valisi Haccâc tarafından atanmıştır<sup>(73)</sup>. Cerrâh'ın Basra valiliği konusunda, 85/704<sup>(74)</sup>, 87/706<sup>(75)</sup>, 90/709<sup>(76)</sup>, 94/713<sup>(77)</sup> gibi farklı tarihler verilmişse de bunlardan çıkan genel sonuç; Cerrâh'ın Basra valiliğinin Halife Velid ve Haccâc'ın ölümüne kadar

<sup>(68)</sup> Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, II, 234; Abdulhâlik, "Basra" DİA, İstanbul, 1992, C.V, s. 108.

<sup>(69)</sup> Hasan İbrahim Hasan, II, 235; Bâkir, "Basra" DİA, V, 109-110.

<sup>(70)</sup> Bâkir, "Basra", DİA, V, 110; D.G.B.İ.T., II, 563.

<sup>(71)</sup> H. İbrahim Hasan, a.g.e., II, 159.

<sup>(72)</sup> Bkz. Halife b. Hayyât, Tarih, 122; Zehebi, Tarihi'1 İslâm, Beirut, 1990, C.VII, s.335-336; Aynı mlf, Siyer, V, 189; Ibn Manzur, VI, 15; Ibnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam fi Târihi'1 Mülükî ve'l-Umem, thk. Süheyî Zekkâr, Beirut, 1995, C. IV, 414, 429; Zirikli, II, 115; Şemseddin Sâmi, Kamûsu'l- A'lâm Tarih ve Coğrafya Lugâti, İstanbul, 1308, C. III, s. 1775.

<sup>(73)</sup> Ibn Kesir, IX, 163; Zehebi, Siyaru A'lâm, V, 189; Ibn Haldûn, III, 173; Krş, Halife b. Hayyât, Tarih, 122; Ş. Sami, III, 1775.

<sup>(74)</sup> Ibn Haldûn, III, 173.

<sup>(75)</sup> Ibnü'l-Cevzî, el-Muntazam, IV, 414; Ibn kesir, IX, 123; Ibnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 475; Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah" DİA, VII, 414.

<sup>(76)</sup> Ibnü'l-Cevzî, a.g.e., IV, 429.

<sup>(77)</sup> Ibn Kesir, a.g.e., IX, 163; Ibnü'l-Cevzî, a.g.e., 450.

devam ettiğidir<sup>(78)</sup>. Cerrâh bu göreve Abdülmelik'in vefatını müteakip 85/704 yılında atanmıştır<sup>(79)</sup>.

Haccâc 95/714, Veliid ise 96/715 yılında vefat etmiştir<sup>(80)</sup>. Buna göre Cerrâh Basra'da 10 yılı aşkın bir süre valilik yapmıştır. Belâzûrî, Irak genel valiliğine atanın Yezid b. Mühelleb'in Vâsît'a geldiğinde Cerrâh b. Abdullah'ın Basra valiliğine devam ettiğini ve Yezid'in onu yanına çağrıdığını nakletmektedir<sup>(81)</sup>. Yezid b. Mühelleb Vâsît'a 96/715'te Süleyman b. Abdülmelik'in tayiniyle gelmiştir<sup>(82)</sup>.

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin Basra valiliği tarih ve süre olarak belli olmakla birlikte, bu dönemde yaptığı icraatlar konusunda – ulaşabildiğimiz kaynaklarda- herhangi bir bilgi verilmemektedir.

## V. Cerrâh'ın Vâsît Amilliği veya Irak Genel Valiliği

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Süleyman b. Abdülmelik döneminde Irak genel valisi Yezid b. Mühelleb tarafından Vâsît'ta vekaleten görevlendirilmiştir<sup>(83)</sup>. Bu görevlendirmenin sadece Vâsît şehrinin valiliği için mi,yoksa Irak genel valiliğine vekaleten mi olduğu, yetkilerinin sınırlarının neler olduğu kaynaklarda net bir şekilde ortaya konmamıştır. Bununla ilgili rivayetlere geçmeden önce

<sup>(78)</sup> Halife b.Hayyât, a.g.e., 122; Zehebi, Tarihü'l-İslâm VII, 335-336; Yıldız, "Cerrâh b.Abdullah", DIA, VII, 414.

<sup>(79)</sup> İbn Haldûn, III, 173.

<sup>(80)</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 525; İbn Kesir, IX, 196, 262; İbn Haldûn, II,174.

<sup>(81)</sup> Belazûrî, Ensâb, VIII, 114.

<sup>(82)</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 125.

<sup>(83)</sup> Suyutî, Lübbü'l elbâb, I, 254; Ya'kûbî, II, 279; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 444; İbn kesir, el-Bidaye, IX, 87.

Vâsit'in idari statüsünün daha iyi bilinmesi için bu şehir hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

Emeviler'in en önemli idari merkezlerinden biri olan Vâsit Haccâc b. Yusuf tarafından kurulmuştur. Kuruluş tarihi kaynaklarda 83/702<sup>(84)</sup> veya 84/703<sup>(85)</sup> olarak verilmektedir. Haccâc 84/703 senesinde Irak valilik merkezini buraya taşımıştır. Vâsit; Basra ve Kûfe şehirlerinin tam ortasında kurulmuştur<sup>(86)</sup>. Haccâc hem Irak'ta meydana gelen huzursuzluğu ortadan kaldırmak, hem de doğudaki fetihleri devam ettirmek için Suriyeli askerleri kullanıyordu. Fakat birçok defa Suriyeli askerler ile Irak halkı arasında sürtüşmeler meydana gelmiştir. İşte Haccâc Suriyeli askerleri Irak halkından ayrı tutmak için Vâsit şehrini kurmuştur. Vâsit, Emeviler döneminde Irak'ın en önemli şehri, eyaletin idari merkezi ve Irak valisinin ikamet mahalli olmuş ve bu önemini Emevilerin son senelerine kadar devam ettirmiştir<sup>(87)</sup>.

Velid'in 96/715 yılında ölmesi üzerine yeni halife Süleyman b. Abdulmelik Irak genel valiliğine aynı yıl içinde Yezid b. Mühelleb'i tayin etti<sup>(88)</sup>. Yezid Irak'ta birçok atama yaptıktan sonra, halkın düşmanlığına hedef olmamak için vergi meselesiyle ilgilenen bir görevliyi halifeden istedî. Çünkü kendisinden bir önceki Irak valisi Haccâc özellikle bu meseleden dolayı halkın nefretini kazanmıştır. Halife, Yezid'in istedigini kabul etti ve Salih b. Abdurrahman'ı gönderdi. Fakat Salih gelir gelmez Yezid'in masraflarını kıstı<sup>(89)</sup>.

<sup>(84)</sup> Yakût, V, 401.

<sup>(85)</sup> Streck, "Vâsit", İA, XIII, 222.

<sup>(86)</sup> Yâkût, V, 400.

<sup>(87)</sup> Streck, "Vâsit", İA, XIII, 222.

<sup>(88)</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 125.

<sup>(89)</sup> Et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b.Cerir, Tarihu'r rusul-i ve'l-Mülük, Nşr. Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire, 1979, c. VI, s. 526; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 27.

Yezid bu kısıtlamalardan iyice sıkılıncı Horasan'a geçmenin yollarını aramaya başladı. Abdullah b. Ethem adında birini araya koyarak Süleyman'ı bu konuda ikna etti. Halife 97/716 yılında Yezid'in Horasan valiliğine tayini ile ilgili fermanı İbn Ethem'le gönderdi<sup>(90)</sup>.

Horasan'a tayin edilen Yezid, yerine Cerrâh b. Abdullah el-Hekamî'yi tayin etti<sup>(91)</sup>. Ayrıca Basra'da Abdullah b. Hilal el-Kilabi'yi, Kûfe'de Harmele b. Umeyr el-Lahmi'yi görevlendirdi, sonra Umeyr'i azlederek yerine Beşir b. Hayyan en-Nehdi'yi görevlendirdi<sup>(92)</sup>.

Bazı kaynaklarda Yezid'in Cerrâh'i Irak'ı yönetmesi için tayin ettiği açıkça ifade edilmiştir<sup>(93)</sup>. Ayrıca Cerrâh'in Vâsit'ta iken Basra, Kûfe gibi yerlerin idari işlerinde tasarruflar yapması<sup>(94)</sup> Cerrâh'ın Irak valiliği yaptığı izlenimi vermektedir. Fakat Yezid'in Horasan'da iken Irak'a bağlı Basra, Kûfe, Sicistan, Bahreyn, Umman gibi bölgelerde yaptığı idari icraatlara<sup>(95)</sup> bakıldığından Irak'ı genel olarak Yezid'in idare ettiği ortaya çıkmaktadır. Klasik kaynaklarda geçen Irak'tan kasıt eski Asur ve Babil bölgelerini içine alan Basra, Kûfe, Vâsit, Bağdat çevresi olabilir<sup>(96)</sup>. Hakkı Dursun Yıldız, Cerrâh'in sadece Vâsit amili olduğunu, Yezid'in Horasan'a

<sup>(90)</sup> Taberî, VI, 528; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 28.

<sup>(91)</sup> Belazurî, Ensâb, VIII, 114; Halife b. Hayyât, a.g.e., 125; Taberî, VI, 526; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 29; İbn Haldûn, III, 88; Zehebî, Siyer, V, 190.

<sup>(92)</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 29; Ayrıca bkz. Taberî, VI, 526.

<sup>(93)</sup> Bkz. Halife b. Hayyât, a.g.e., 125; İbn Manzur, VI, 15; Zehebî, a.g.e., V, 190.

<sup>(94)</sup> Bununla ilgili olarak mesela, Cerrâh'in Basra valisi Süfyan b. Umeyr el-Kindî'yi azletmesi yine Basra ve Kûfe'deki polis teşkilatı başkanlarını yerlerinde bırakması gibi olaylar için bkz. Halife b. Hayyât, a.g.e., 125-126.

<sup>(95)</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 126.

<sup>(96)</sup> Tarihçi H.İbrahim Hasan Emevîler döneminde Irak'ın idari olarak Irak el-Arabi ve Irak-ı A'cem şeklinde ikiye ayrıldığını Irak el-Arabi'nin eski Asur ve Babil sınırlarını; Irak El-Acem'in ise

giderken Irak genel valiliği yetkilerinin uhdesinde kalmaya devam ettiğini özellikle belirtmektedir<sup>(97)</sup>.

Cerrâh 97/716 yılında Vâsit'a gelmiş ve buradaki görevine Ömer b. Abdülaziz döneminde Horasan valiliğine atanıncaya kadar devam etmiştir.

---

Umman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan, maveraunnehr, Sind ve Pencap bölgesinin bazı kesimlerini içine aldığı belirtilmektedir, bkz. H. İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, II, 159.

<sup>(97)</sup> Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", DİA, III, 414; Aynı mlf., "Yezid b. Mühelleb" İA(MEB), İstanbul, 1998, C. XIII, s. 414.

## İKİNCİ BÖLÜM

### ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE CERRÂH

#### I. Horasan'a Vali Olması

Cerrâh'ın Horasan'da valilik yaptığı klasik kaynakların çoğunda belirtilmiştir<sup>(1)</sup>. Cerrah'ın Horasan'a vali olarak tayin edilişi tarihi ise 99/717-718 yılıdır<sup>2</sup>. Bazı kaynaklar<sup>3</sup> Cerrâh'ı Yezid b. Mühelleb'in Horasan'a tayin ettiğini; bazıları<sup>4</sup> onun Hişâm döneminde Horasan'da valilik yaptığını; yine bazı kaynaklar<sup>5</sup> Cerrâh'ın Ömer b. Abdülaziz döneminde Türkler tarafından öldürdüğünü yazmışlarsa da tarihi olaylar bu iddiaların kesinlikle yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. Cerrâh Ömer b. Abdülaziz tarafından 99/717-718 yılında Horasan'a vali olarak Yezid b. Mühelleb'in yerine tayin edilmiştir. Cerrâh'ın bu görevde atanmasına neden olan hadiseler gelişimi şöyle olmuştur.

Süleyman b. Abdülmelik döneminde (96-99/715-717) iki yıl Horasan valiliği yapan Yezid b. Mühelleb, Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasıyla bu görevden azledildi (99-717). Bunun en büyük nedeni Yezid'in Horasan halkından fazlaca vergi toplaması ve halka kendi başlarını pekiştirmek için baskı yapmasıydı. Hatta bu

<sup>(1)</sup> İbn Sellâm, *Kitâbu'n-Neseb*, 319; İbn Sa'd, *Tabakat*, V, 341; Buhari, *Tarih*, II, 226; Taberî, VI, 557; İbnü'l-A'sem,

<sup>2</sup> İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazamî* IV, 518; İbn Kesir, IX, 299; İbnü'l-Esir, V, 44; İbn Haldun, *Tarih*, III, 174; Zehebi, *Târihü'i-İslâm*, IV, 273.

<sup>3</sup> Buhari, *Tarih*, II, 226, er-Râzî, a.g.e., II, 522-523; Sem'ânî, *el-Esnâb*, II, 242.

<sup>4</sup> İbn Sellâm, 319.

<sup>5</sup> İbn Abdi Rebbih, *el-İkdü'l Ferîd*, III, 307.

konudaki şikayetler Yezid'e fazlaıyla güvenen ve O'nu himaye eden Süleyman b. Abdülmelik'e bile iletilmiş, halife bir anlık tereddüde düşmüştü<sup>6</sup>. O dönemde Yezid Süleyman'a -övünmek amacıyla topladığı vergilerin miktarını belirten bir mektup yazmıştı. Ömer b. Abdülaziz, bu mektubu eline geçirince Yezid'i yanına çağırıldı, Halife zaten eskiden beri Yezid'in zorbalığı olduğu kanaatindeydi<sup>7</sup>. Yezid Basra'ya önce yanındaki mallarını gönderdi, sona da kendisi geçti. Halife Ömer de Yezid'i tutuklaması için Adiy b. Ertad'ı görevlendirdi. Neticede Yezid tutuklandı ve halifenin huzuruna getirildi. Yezid Horasan'a oğlu Muhalled'i vekil tayin etmişti<sup>8</sup>.

Halife Ömer, Yezid'e daha önce Süleyman b. Abdülhamik'e yazdığı mektupta beyan ettiği malları sordu, Yezid malları inkar ederek bu mektubu gösteriş olsun diye yazdığını ve Süleyman'ın kendisini bu konuda hesaba çekmeyeceğini bildiğini söyledi. Halife Ömer bu savunmayı yeterli bulmadı ve Yezid'i Halep Kalesi'ne hapsetti<sup>9</sup>. Bundan sonra halife Horasan'a Cerrâh b. Abdullah el-Hakem'i tayin etti. Cerrâh Horasan'ın savaşıyla, namazıyla, malıyla her şeyinden sorumlu oldu<sup>10</sup>

## **II. Cerrâh'ın Horasan'daki İcraatları**

### **A. Siyasî ve Askerî İcraatları**

Ömer b. Abdülaziz 99/717-718 yılında halife olunca zulmü ve kan dökmesiyle meşhur olan Yezid b. Mühelleb'i azlederek, yerine Haccâc ekolünün yetiştirdiği en önemli generallerden biri olan Cerrâh b. Abdullah el-Hakem'i tayin etti<sup>11</sup>. Halife, Cerrâh'ı Horasan'a

<sup>6</sup> Bkz. İbnü'l-A'sem, el-Fütuh, VIII, 221-222.

<sup>7</sup> Taberî, VI, 557, Makdisi, el-Bed'ü Ve't-Tarih, VI, 47.

<sup>8</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 232; Ya'kubî, Târih, I, 301; İbnü'l-Esîr el-Kâmil, V, 49-50.

<sup>9</sup> Taberî, VI, 557; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V. 50.

<sup>10</sup> Zehebî, Siyeru A'lâm V. 190.

<sup>11</sup> Kitapçı, Zekeriya, Orta Asya'da İslamiyetin yayılışı ve Türkler, Konya, 1998, s. 242.

gonderirken şu talimatı verdi. "Savaşa gitmeyin, elinizdekilerle yetinin"<sup>12</sup>. Ömer ayrıca Cerrâh'tan Yezid'in oğlu Muhalled'i kontrol

etmesini ve kendisine gönderilmesini istedi. Cerrâh Horasan'da ilk iş olarak Muhalled'i yakalayarak önce hapsetti. Sonra da halifeye gönderdi<sup>13</sup>.

Cerrâh b. Abdullah Horasan'a gelmeden önce Yezid b. Mühelleb'in Cürçan valisi Cehm b. Zehr el-Cûfi idi. Yezid'in azlinden sonra Irak valisi Curcan'a tayin edildi. Cehm yeni gelen valiyi ve yanındaki heyetten birkaç kişiyi hapsetti. Cürçan halkı valilerini hapisten çıkardılar. Cehm, yeni Horasan valisi Cerrâh'ın yanına geldi. Cehm ve Cerrâh hem bacanak, hem de amcaoğulları idiler. Cehm'in yaptığına sinirlenen Cerrâh "eğer amcamin oğlu olmasaydın bu konuda sana müsamahakar davranışmazdım" dedi<sup>14</sup>. Cehm de O'na "amcamin oğlu olmasaydın ben de sana gelmezdim" dedi<sup>15</sup>. Cerrah O'na "İmamına muhalefet ettin asi oldun. Gazaya çıkış belki zafer kazanırsın da halifenin yanındaki durumun düzelir" dedi. Cehm'in Huttel<sup>16</sup> bölgesinde gazaya gönderdi. Cehm oradan ganimetlerle döndü. Cerrâh bu başarıyı halife Ömer'e yazarak bir heyetle beraber gönderdi<sup>17</sup>. Gönderilen bu heyetin halife ile olan konuşmalarına aşağıda genişçe yer vereceğiz.

<sup>12</sup> Halife b. Hayyât, Tarih, 127; Zehebî, Tarihu'l-İslâm, IV, 273.

<sup>13</sup> Ya'kûbî, Tarih, II, 302.

<sup>14</sup> Taberî, VI, 558-559; İbn Haldûn, Tarih, III, 95; Krş, İbnü'l-Esir, a.g.e. V, 51, İbnü'l-Esir'in hem arapçasındaki aktarmada bir karşılık, hemde tercumesinde yanlışlık görülmektedir, bkz, İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't Târih, Beyrut, 1982, I, 50.

<sup>15</sup> İbnü'l-Esir, el-Kâmil, V, 51.

<sup>16</sup> Huttel: Maverraunnehr bölgesinde birçok şehri olan büyük bir bölgedir (Yakut, II, 396).

<sup>17</sup> Taberî, VI, 559, İbnü'l-Esir, V, 51.

Cerrâh b. Abdullah 100/718-719 yılında Abdullah b. Mu'mer el-Yeşûrî'yi Maverunnehr'e gönderdi<sup>18</sup>. Abdullah b. Mu'mer Maverunnehr'in kuzeydoğu tarafında askeri harekati başarı ile yürüttükten sonra Çin'e ait bölgeyi fethe hazırlarken Türkler tarafından

muhasara edilince kurtuluş parası vererek ağır bir yenilgiden güçlükle kurtulabildi, sonra, Taşkent'e (Şaş) geri döndü<sup>19</sup>.

Görülüyorum ki, Cerrâh, Halife Ömer'in "savaşa gitmeyin, elinizdekilerle yetinin" talimatına rağmen çeşitli bölgelere komutanlarını göndererek gaza ve fetih teşebbüsünde bulunmuştur. Cerrâh, Ömer b. Abdülaziz'in sadece tek bir kaynakta karşılaşduğumız şu talimatına dayanmış olmalıdır; "Ömer b. Abdülaziz el-Cerrâh'a şöyle yazdı: Bana bulaştığına göre Resulullah, bir askeri seriyye veya birlik gönderdiği zaman derdi: Allah'ın adıyla ve Allah'ın yolunda gaza edin, kafirlerle savaşın, aşırıya kaçmayın, zulmetmeyin ve herhangi bir kadın veya çocuğu öldürmeyin." Sen de bir askeri birlik ve seriyye gönderirsen bu şekilde yönlendir<sup>20</sup>.

Cerrâh'ın Horasan Valiliği sırasında Tibet'ten bir heyet geldi. Heyet Cerrâh'tan kendilerine İslamiyeti anlatacak, tanıtacak birilerinin gönderilmesini istedi. Asıl amacı İslamiyet'in yayılması olan ve bu konuda valilerine sürekli uyarılarında bulunan bir halifenin valisi olan Cerrâh misafir heyetin bu isteğine ilgisiz kalmadı. Bu bölgeye Suleyt b. Abdullah el-Hanefî'yi<sup>21</sup> gönderen Cerrâh aslında bu icraatiyla Ömer b. Abdülaziz'in tebliğ siyasetine destek olduğunu da göstermiş oldu.

<sup>18</sup> Ya'kûbî, II, 302.

<sup>19</sup> Belazuri, Fütuhu'l-Buldan II, 310; Barthold V.V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 204.

<sup>20</sup> İbn Abd Rabbih, I, 91.

<sup>21</sup> Ya'kûbî, II, 302.

Cerrâh b. Abdullah Horasan'da vali iken Semerkand maliki Divastiç'in kendisine yazdığı bir mektup vardır<sup>22</sup>. Fakat bu mektup Divastiç'in Muğkale'deki şatosunda bulundu. Mektubun burada bulunması, onun Cerrâh'a ulaşmadığını göstermektedir<sup>23</sup>. Mektubu metni Arapça'dır<sup>24</sup>. Divastiç, bu mektubunda Horasan emiri Cerrâh'tan, Soğd emiri Tarhun (Ö. 709-710)'un iki oğlu için ricada bulunmuş<sup>25</sup> fakat Cerrâh mektup henüz gönderilmeden azledilmiş olduğundan<sup>26</sup> bu konuda herhangi bir faaliyet olmamıştır<sup>27</sup>.

## B. İktisadi ve İçtimai Faaliyetleri

Cerrâh'ın valilik yaptığı bölge olan Horasan buna bağlı olarak Maverauunnehr ve Sicistan islamlaşma sürecinin çok hızlı geliştiği bir bölge durumundaydı. Bölge nüfusunun ezici çoğunluğu Mevâli'den oluşuyordu. Arapçılık politikasını tamamen benimseyen ve uygulayan Emevi iktidarı Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasına kadarki dönem ve mevaliye, aynı zamanda Ehl-i Zimme'ye yanı gayr-i müslimlere hem siyasi hem de iktisadi baskı uygulamışlardı. Bunun sonucunda bu bölgelerde Emevilere karşı, büyük bir hoşnutsuzluk hatta nefret duyulmaktadır. Ömer b. Abdülaziz bütün bu haksızlık ve baskılıları ortadan kaldırmak için hem tayin edeceği devlet görevlilerini özellikle valileri dikkatli seçmiş hem de bunlara sürekli talimatlar göndererek sıkı denetim altında tutmuştur. Özellikle Horasan gibi önemli bir

<sup>22</sup> Bkz, İnan, Abdülkadir, "Orta Asya'da Muğkale Harfiyatında Bulunan Vesikalar, Belleten İstanbul, 1943, C. VII, sayı:27, s. 615-619; Kitapçı, Zekeriya, İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları, Konya, 1995, s. 130-132.

<sup>23</sup> İnan, a.g.m., 617.

<sup>24</sup> a.g.m., 616.

<sup>25</sup> Mektubun tam metni için bkz. İnan, a.g.m., 616-617.

<sup>26</sup> a.g.m., 617.

<sup>27</sup> Mektubun daha geniş bir tahlili için bkz. Kitapçı, a.g.e., 130-132.

bölgelinin valisi olan Cerrâh b. Abdullah bu uyarı ve denetimlerden en fazla nasiplenenlerden biri olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz Cerraâh'ı Horasan'a gönderiken şu talimatı vermişti: "Savaşa gitmeyin ve elinizdekilerle yetinin"<sup>28</sup>. Daha sonra, yaptığı savaşların Allah yolunda olmasını, aşırıya kaçmamalarını, kadın veya çocukları öldürmemeleri konusunda Cerrâh'a uyarıda bulundu<sup>29</sup>. Halife Ömer, Cerrâh'ı, dünya ve ahiret hayatı, söz ve amel ilişkileri ve bu konuda nasıl hareket edileceği konusunda tavsiyelerde bulunmuş<sup>30</sup>, helal, haram ve israf konusunda şöyle yazmıştır: "Helali seninle haram arasında perde olacak derecede terket, şüphesiz ki, kim helalin her türlüşine -ölçüsüzce- tamamen başvurursa, yaparsa, nefsi haramı arzulamaya başlar. Ayrıca tutumlu ol, şüphesiz ki, israf şeytanın amellerindendir, vesselam"<sup>31</sup>.

Halife Ömer, -yukarıda dejindiğimiz- Cizye ehlne yapılan haksızlıklar ortadan kaldırmak için Cerrâh'a Cizye ehlini islama davet etmesini, eğer Müslüman olurlarsa onlardan cizyeyi kaldırmasını, müslümanların lehinde ve aleyhinde olan şeylerin onlar için de geçerli olduğunu yazdı<sup>32</sup>. Ömer b. Abdülaziz'in bu uyarıyı daha sonra tekrarladığını görüyoruz. Buna neden olan gelişme yukarıda temas ettigimiz Cehm b. Zehr el-Cufî'nin Huttel seferi ile ortaya çıktı. Cehm Huttel'den ganimetlerle dönünce Cerrâh bu zaferi Halifeye bir heyet aracılığıyla müjdelemek istedî. Heyet iki Arap ile Ebu's-Sayda künelyeli asıl adı Salih b. Tarîf<sup>33</sup> olan azadlı bir köleden oluşan üç kişiden müteşekkildi. Ebu's-Sayda dindar ve fadîl bir kişiydi. Halife Ömer'in huzurunda heyetteki iki Arap sürekli anlatıyor,

<sup>28</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 127; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, IV, 273.

<sup>29</sup> İbn Abdi Rabbîhi, el-İkdü'l-Ferid, I, 91.

<sup>30</sup> Belâzûrî, Ensâbu'l-Eşrâf, VIII, 138-139.

<sup>31</sup> A.g.e., VIII, 139.

<sup>32</sup> Ibn Sa'd, V, 380; İbn Manzur, VI, 117; Ağırakça, Ahmet, İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz, İstanbul, 1995, s. 139.

<sup>33</sup> Taberî, VI, 559.

Ebu's-Sayda ise susuyordu. Sonunda halife Ömer Ebu's-Sayda'ya sordu;

- Sen heyetten değil misin?

Ebu's-Sayda

- Evet, heyettenim diye cevap verdi.

Halife Ömer;

- Öyleyse seni konuşmaktan alıkoyan nedir? Diye sorunca Ebu's-Sayda şu çarpıcı konuşmayı yaptı:

- Ey mü'minlerin emiri! Mevaliden yüzyirmineşbin kişi maaşın ve parasız savaşmaktadır. Ehl-i Zimme'den bir o kadarı da müslüman oldukları halde kendilerinden haraç alınmaktadır. Bizim emirlerimiz (Cerrâh'ı kastediyor) ırkçı ve zalim biridir. Minberimize çıkar ve "Ben size iyi, hoşgörülü olarak geldim, fakat bugün ırkçiyim! Allah'a yemin olsun ki kavmimden olan bir kişi benim için kavmimden olmayan yüz kişiden daha sevimilidir" der. O (Cerrâh), hala Haccâc'ın kılıçlarından bir kılıctır, zulüm ve düşmanlıkla muamele etmektedir.

Ebu's-Sayda'nın anlattıklarını dinleyen Halife Ömer O'nu takdir etti<sup>34</sup>.

Ebu's-Sayda'nın Cerrâh'ın yaptıklarıyla ilgili tespitlerini hemen değerlendirmeye alan halife Ömer ihtimal ki gerçekleştirmek istediği projeye tamamen ters olan bu faaliyetlere çok üzülmüştür. Halife Ömer Cerrâh'a şunları yazdı. "Senin kiblene dönüp namaz kılanlara bak, tespit et, onlardan cizyeyi kaldır" Cerrâh bunu uygulayınca insanları İslâm'a girmekte birbirleriyle yarıştılar<sup>35</sup>. Kaynakların

<sup>34</sup> Taberî, VI, 559; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 51-52; Ayrıca bkz. Ya'kûbî, II. 302.

<sup>35</sup> Taberî, VI, 559.

naklettiklerine göre Cerrâh döneminde Horasan'da bir anda 4.000 kişi bir defada İslâm'a girmiştir<sup>36</sup>.

Horasan'da bu şekilde hızlı bir İslamlAŞmanın olduğunu gören ve kendi iktisadi çıkarlarının sarsılacağından korkan aristokrat tabaka, dihkanlar, devlet memurları, yerli halktan ileri gelenler, diğer dinlerin önderleri topluca Cerrâh'a gittiler. Bu gruplar yeni dini gelişmeleri kendi açılarından izah ettikten sonra, yerli halkın İslâm dinine karşı bir yarış halinde olduklarını ve fakat bu yarışı sadece Cizyeden kurtulmak için yaptıklarını söyledi<sup>37</sup>. Cerrâh'a sunulan teklif şuydu, "Yeni İslâm'a girenleri sünnetle imtihan et"<sup>38</sup>. Cerrâh'ın bu teklife karşı gösterdiği tavır tartışma konusudur. İbn Manzur'un aktardığına göre Cerrâh bu teklifi reddetmiştir<sup>39</sup>. İbn Haldûn O'nun bu teklifi hemen uygulamaya başladığını sonra da halifeye bildirdiğini nakletmektedir<sup>40</sup>. Kaynakların büyük bölümü ise Cerrâh'ın bu teklifi uygulamaya koymadan durumu halife Ömer'e bildirdiğini nakletmişlerdir<sup>41</sup>. Ömer b. Abdülaziz'in Cerrâh'a cevabı çok sert olmuştur; "Şüphesiz ki Allah Muhammed'i (s.a.v) davetçi olarak göndermiştir, sünnetçi olarak değil"<sup>42</sup>. Ömer b. Abdülaziz bundan sonra kendisine Horasan hakkında bilgi verecek dürüst bir adam istemiş, bu istege karşılık Ebu Miclez adında bir şahsiyet tavsiye edilmiştir. Bu konuya Cerrâh'ın görevden alınması konusunda tekrar doneceğiz.

<sup>36</sup> İbn Sa'd, Tabakat, V, 380; İbn Manzur, Muhtasar Tarihi Dimeşk, VI, 18; Ağırakça, a.g.e., 129; Eminoğlu, a.g.e., 142-143, Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., I, 416; İmaduddin Halil, Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılabı; Çev.: Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1984, s. 118.

<sup>37</sup> Kitapçı, Orta Asya, 252.

<sup>38</sup> Taberî, VI, 559; İbnü'l-Esîr, V, 52; İbn Manzur, VI, 17; Krş, İbn Haldûn, Tarih, III, 95.

<sup>39</sup> İbn Manzur, a.g.e., III, 18.

<sup>40</sup> İbn Haldûn, Tarih, III, 95.

<sup>41</sup> Bkz. Taberî, VI, 559; İbnü'l-Esîr, a.g.e., I, 52; Turan a.g.e., I, 138; Kitapçı, Orta Asya; 253; İmaduddin Halil, a.g.e., 116.

<sup>42</sup> Taberî, VI, 559; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 52; İbn Haldûn, III, 95; Turan, a.g.e., I, 138; İmaduddin Halil, a.g.e., 116.

Cerrâh, Horasan'a geldiği zaman, bu bölgenin çok karışık olduğunu, içten içe kaynadığını gördü. Kendisinden önceki valiler döneminde sürekli savaşlar, antlaşmalar, hileler, ihlaller, göçler kısacası bir toplumun huzur içinde yaşamasına engel olarak her türlü olay olmuştu. Halkta yöneticilere karşı güvensizlik vardı. Her ne kadar Ömer b. Abdülaziz bu durumu değiştirmek istemişse de bu değişikliğin hemen olması beklenemezdi. Cerrâh b. Abdullah Horasan'da göreve başladığında eskinin bir devamı olan bu güvensizlik ortamıyla karşılaştı. Cerrâh, bu durumda önceki valilerin, daha doğrusu Emevilerin o ana kadar ki politikalarını sorgulayacağına aceleci davranışarak halkı suçladı. Aceleci diyoruz çünkü Cerrâh Horasan'da toplam 1 yıl 5 ay valilik yapmıştır<sup>43</sup>.

Horasan'ın bu durumunu gören Cerrâh, Halfe2ye şunları yazdı: "Horasan'a geldiğim zaman, fitnenin kendilerini şımarttığı bir topluluk gördüm. Onlar o fitnenin içinde oynayıp, sıçrayıp, durmaktadır. Onlar için en sevimli şey, Allah'ın kendilerine yüklediği hakları yapmamak için işlerin tekrar eski haline dönmesidir. Onları kılıç ve kirbaçtan başka bir şey yola getirmez. Fakat durumu sana bildirmeden ve senin iznini almadan bunu yapmak istemedim"<sup>44</sup>. Mektubu alan halife Ömer'in cevabı hem sert, hem de uyarıcı olmuştur: "Ey Cerrâh'ın anasının oğlu! Sen, fitneye bu bahsettilerinden daha çok susamış birisin! Sakın bir mü'mine veya herhangi bir muahid vatandaşşa haksız yere bir tokat vurmayasın! Kısastan kaçının ki, sen gözlerin hainliğini ve kalplerin gizlediklerini bilen Allah'a yönelmiş, yine küçük büyük hiçbir şeyi ihmali etmeyen

<sup>43</sup> İbn Kesir, IX, 305.

<sup>44</sup> Taberî, VI, İbnü'l Esîr, a.g.e., V, 52; Suyûti, Târihu'l Hulefa, thk, İbrahim Salih, Beyrut, 1997; İbn Manzur, a.g.e., VI, 18; Ayrıca bkz. Belâzurî, Fütûhu'l-Buldan, II, 310; Wellhausen, J., Arap Devleti ve Sükütu, Çev: Fırket İslâltan, Ankara, 1963, s. 163; Üçok, Bahriye, İslâm Tarihi, Emeviler, Abbasiler, Ankara, 1968, s. 65-66.

bir kitabı (Kur'anı) okumakta olan bir adamsın”<sup>45</sup>. Diğer bazı kaynaklarda da Ömer'in şöyle cevap verdiği nakledilmektedir.

“Horasanlıların fitneyi seven kavim olduğuna, onları ancak kılıç ve kırbacın yola getireceğine dair mektubun bana ulaştı. Sen mutlaka

yalan söylüyorsun! Onları ancak adalet ve hak yola getirir. Onlara öyle davran vesselam”<sup>46</sup>.

Cerrâh'ın Horasan'a valiliği sırasında önemli bir gelişme daha olmuştur. Abbasi propagandasının Horasan'da başlaması.<sup>47</sup> Kaynakların belirttiğine göre 100/718-719 yılında Abbasoğulları lideri Muhammed b. Ali Muhammed b. Huneys, Ebu İkrime es-Sirac ve Hayyan el-Attar adındaki kişileri Horasan'a propaganda için gönderdi. Bu sırada Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî idi<sup>48</sup>.

### **III. Cerrâh'ın Görevden Alınması**

Cerrâh b. Abdullah'ın, Horasan valiliği görevinden alınma nedeni veya nedenleri hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Önceki bölümlerde Cerrâh'ın Ömer b. Abdülaziz'e Huttel seferinden sonra gönderdiği elçilik heyeti içinden Ebû Saydâ'nın anlattıkları içinde haksızlık, ırkçılık, zulüm gibi halife Ömer'in nefret ettiği ve ortadan kaldırmaya çalıştığı kavramlar vardı. Halife Ömer, anlatılanları ciddi şekilde değerlendirmeye almış, fakat Cerrâh'ı hemen azletmek yoluna gitmemiştir. Önce ona bir mektup

<sup>45</sup> Taberî, VI, 560; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 52-53; Ayrıca bkz. Suyûti, a.g.e., 284; Belâzûrî, a.g.e., II, 310.

<sup>46</sup> İbn Manzur, a.g.e., VI, 18; Suyuti, a.g.e., 284.

<sup>47</sup> Ya'kûbî, II, 308; İbn Kesir, IX, 306; İbn Haldûn, Tarih, III, 96

<sup>48</sup> Ya'kûbî, II, 308; İbn Haldûn, Tarih, III, 96.

yazarak gerekli uyarıları yapmış, İslâm'a giren ehl-i zimmeden cizye almamasını emretmişti<sup>49</sup>. Fakat Cerrâh bu uyarılardan sonraki uygulamalarında bazı yanlışlıklar yapmış ve bu yanlışlıklar onun azline olmuştur.

Bazı kaynaklara göre Cerrâh'ın görevden alınma nedeni "Sünnet" meselesidir. Horasan ve Maveraunehr'de kitle ihtidalarının çok fazla olması üzerine, yeni İslâm'a girenlerin sünnetle imtihan edilmeleri fikrini halifeye aktaran Cerrâh, halifeye bu konuda yazdığı mektuptan sonra görevden alınmıştır<sup>50</sup>. Bazı kaynaklar da Cerrâh'ın Horasan'ı "kılı. Ve kirbaç" yöntemiyle yönetmek istediginden dolayı azledildiğini kaydetmektedirler<sup>51</sup>. bu görüşünü halifeye bildiren ve bu konuda izin isteyen Cerrâh hem çok sert bir cevapla karşılaşmış hem de azledilmiştir. Bazı kaynaklar da Ebu Sayda'nın halife Ömer'e anlattıkları doğrultusunda Cerrâh'ın görevden alınması sonucunu doğuran birkaç neden sıralamaktadır. Cerrâh'ın İslâm'a yeni girenlerden cizye almak istemesi<sup>52</sup>, Mevali'yi gazaya gönderdiği halde para vermemesi, ırkçılık yapması ve zulmetmesi<sup>53</sup>

Ömer b. Abdülaziz Cerrâh'ı görevden almaya karar verince, O'na Abdurrahman b. Nuaym el-Gamidi'yi yerine bırakarak yanına gelmesi için mektup yazdı. Mektubu alan Cerrâh Horasan halkına şöyle bir konuşma yaptı:

"Ey Horasanlılar! Ben sizin yanınızda benim ve atımın üstündeki elbiselerle geldim. Sizin malinizden bana geçen sadece

<sup>49</sup> Kitapçı, Orta Asya, 248-249.

<sup>50</sup> Taberî, VI, 559-560; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 52; İbn Haldûn, III, 95; Wellhausen, a.g.e., 214.

<sup>51</sup> Belâzûrî, Fütûhul Buldân, II, 310; Barthold, 204; Üçok, s.65-66. Yıldız, "Cerrah b. Abdullah", DIA, VII, 414.

<sup>52</sup> Ibn Kesir, IX, 305.

<sup>53</sup> Ya'kûbî, Tarih, II, 302; D.G.B.İ.T., II, 406.

kılıcının süsüdür". Yanında sadece bir at ve bir de katır vardı<sup>54</sup>. Cerrâh, Horasan'dan ayrılırken bölgenin kasasından halifeye iletilmek üzere 20.000 dinar almıştır<sup>55</sup>. Belâzurî'nin naklettiğine göre Cerrâh Horasan'dan ayrılırken borçluydu. Halife Ömer, O'nun borcunu ödedi<sup>56</sup>.

Cerrâh Ömer b. Abdülaziz'in yanına vardığında aralarında şu konuþma geçti:

Ömer;

- Ne zaman yola çıktın?

Cerrâh;

- Ramazan ayının bitimine birkaç gün kala. Üzerimde ödemem gereken bir borç var.

Ömer;

- Seni eziyet etmekle vasıflandıran doğru söylemiş, iftar edip (Ramazan'ın bitmesini bekleyip) öyle yola çıksaydın olmaz mıydı?<sup>57</sup>

Ömer b. Abdülaziz, Cerrâh'a Abdurrahman b. Abdullah ile Abdurrahman b. Nuaym hakkında görüşlerini sormuş, Cerrâh da ona onlar hakkındaki düşüncesini söylemiştir<sup>58</sup>.

Cerrâh, Horasan valiliğine 99/717-718 yılında tayin edilmiş 100/718-719 yılının Ramazan ayında da azledilmiştir<sup>59</sup>. Toplam olarak 1 yıl 5 ay valilik yapmıştır<sup>60</sup>. Taberî ve İbnü'l-Esîr'in aktarılanlarından

<sup>54</sup> Taberî, VI, 560; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 52.

<sup>55</sup> Taberî, VI, 560.

<sup>56</sup> Belâzurî, a.g.e., II, 310.

<sup>57</sup> Taberî, VI, 560; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 52.

<sup>58</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., 53.

<sup>59</sup> İbn Haldûn, Tarih, III, 174.

<sup>60</sup> İbn Kesir, IX, 305.

Cerrâh’ın 100/718-719 yılında tayin ve aynı yıl içinde azledildiğini anlıyoruz<sup>61</sup>.

### **Cerrâh’ın Horasan Valiliği’nin Bir Değerlendirilmesi**

Cerrâh b. Abdullah bölge olarak yönetilmesi gerçekten zor bir yere, fakat baştaki halifenin şahsiyeti açısından şanslı bir dönemde Horasan’a vali olmuştur.

Horasan siyâsi ve dini kargaşalıklarla dolu bir bölgeydi. Bu durum önceki yöneticilerin kötü bir mirasıydı<sup>62</sup>. Emevilerin izlediği siyâsi ve iktisadi politikalar<sup>63</sup> halkın tepkisine neden olmakta, fakat çıkarıcı çevrelerin işine yaramaktaydı. Böyle toplumlarda, herşeyin zorla yapılabileceği, düzene sokulabileceği düşüncesinde olan idareciler başarılı olamazlar. Cerrâh, Haccâc gibi sertliğiyle ve acımasızlığıyla tanınan birinin himayesinde 25 yıla yakın askerlik ve yöneticilik yapmıştır. Cerrâh’ın Haccâc’a tamamen benzediğini söylemek mümkün değilse bile, onun Haccâc’tan bir hayli etkilendiği muhakkaktır<sup>64</sup>. Horasan’ın durumu ve Cerrâh’ın idaredeki metodu birleşince Halife Ömer’in gerçekleştirmek istediği tebliğ faaliyetleri ve diğer işler aksamıştır.

Cerrâh’ın Horasan’da izlediği politikada yaptığı yanlışlıklar bir yönetici açısından affedilmesi mümkün olmayan yanlışlıklardır. En başta yeni İslâm'a girenlerden hala cizye almaya devam etmesi hem haksız, hem İslâm Hukukuna ters hem de birçok insanın İslâm'a girmesine engel olan bir uygulama idi. Nitekim halifenin uyarısından sonra Cerrâh bu uygulamayı kaldırılmış bunun

<sup>61</sup> Taberî, II, 557-560; İbnü'l, a.g.e., 49-53.

<sup>62</sup> Kitapçı, Orta Asya, 243.

<sup>63</sup> Emevilerin Mevâlı'ye karşı izlediği politikaların geniş bir değerlendirmesi için bkz; VAGLERİ, L. V. “Raşîd Halifeler ve Emîvi Halifeleri” İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyet Çev: İlhan Kutluer, İstanbul, 1988, I, 100-104; Hodgson, M.G.S., İslâm’ın Serüveni, Çev: Heyet, İstanbul, 1995, I, 189-196.

<sup>64</sup> Wellhausen, Cerrâh için “Haccâc Stilinde bir zat” demektedir. Arap Devleti ve Sukutu, 214.

sonucunda da insanlar İslâm'a girme konusunda adeta yarışmaya başlamışlardır.

Cerrâh'ın yaptığı diğer önemli bir yanlışlık da “Sünnetle imtihan” meselesinde ortaya çıkmaktadır. Yukarıda aktarmaya çalıştığımız “Sünnetle imtihan” meselesinde Cerrâh, kendisine bu teklifi yapan çıkarcı gruplara karşı son derece çekingen ve mütereddit davranışmıştır. Aslında otoriter bir yapıya sahip olan Cerrâh'ın böyle bir teklifi kabullenmiş gözükerek halifeye iletmesi bazı çevrelerin valiler üzerindeki etkilerinin bir göstergesidir. Cerrâh da bu tesirden kurtulamamış gibi gözükmektedir. Halbuki Cerrâh halife Ömer'in desteğini de alarak halkın haksızlığa uğratılmasına, hatta yönetim ile halkın arasının açılmasına neden olan bu çevreye karşı sert tedbirler alabilir ve bunda da başarılı olabilirdi.

Cerrâh'ın Horasan'da uyguladığı ve bu sözlerinde açıkça belirttiği hatalı politikalardan biri de ırkçılıktır. Açıkça “ben ırkçıyım” diyen bir valiye karşı Mevalinin takınacağı tavır da bellidir. Halife Ömer'in şiddetle karşı olduğu ve kökünü kazımaya çalıştığı böyle bir politikayı, güvenerek görev verdiği bir valisinin devam ettirmesi, halifeyi bu bölge için yeni arayışlara sürüklemeş olmalıdır.

Yukarıda nedenler bir valinin görevinden azledilmesi için yeterli nedenlerdir. Fakat Ömer b. Abdülaziz'in Cerrâh'ı azletmesine neden olan ve kaynakların çoğunuğunun üzerinde durduğu olay Cerrâh 'ın Horasan'ın ancak kılıç ve kirbaç ile idare edilebileceği şeklindeki görüşü ve icraatidir. Halife bu konuda Cerrâh'ı uyarmasına rağmen istediği sonucu alamamış olmalıdır ki çareyi onu görevden almakta bulmuştur.

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin Horasan'da takip ettiği ve kendisinin görevden alınmasına neden olan yanlış politikaların başlıcaları şunlardır. Cerrâh'ın genel olarak askeri, idari ve diğer yönleri son bölümde daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye alacağımızdan konuyu burada noktalıyoruz<sup>65</sup>.

Bu konuyu bitirirken Belâzûri'nin Cerrâh ile ilgili – başka hiçbir kaynakta bulamadığımız – naklettiği bir bilgiyi yorumsuz olarak aktarmak istiyoruz:

“Cerrâh b. Abdullah, muhtelif ölçüde gümüş ve altın para edinir, bunları oturduğu salonun döşemesi altına koyar, kardeşleri yahut saydığı kimseler yanına girdiği vakit derecelerine göre, onlardan herbirinin üzerine bu paraları saçardı.<sup>66</sup>

---

<sup>65</sup> Cerrâh'ın Horasandaki icraatlarının ayrıntılı bir tahlili için bkz.; Kitapçı, a.g.e., 242-256.

<sup>66</sup> Belâzûri, Fütûhu'l-Buldan, II, 311.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### II. YEZİD DÖNEMİNDE CERRÂH B. ABDULLAH

#### **I. Akr Savaşı ve Sonrasında Cerrâh**

Akr Savaşı Yezid b. Mühelleb ile II. Yezid dönemindeki Emevi iktidarı arasında olmuştur. Yezid b. Mühelleb'in Ömer b. Abdülaziz tarafından Horasan valiliğinden azledilerek hapse konuluşuna ve yerini Cerrâh b. Abdullah'ın tayin edilişini yukarıda anlatmıştık. Ömer b. Abdülaziz hastalanınca 101/719-720 yılında Yezid hapisten kaçtı. Kaçma nedeni de Ömer b. Abdülaziz'den sonra başa geçecek olan Yezid b. Abdülmelik ile arasında olan eski bir düşmanlıktan dolayı ondan korkmasıydı<sup>1</sup>. Yezid b. Mühelleb hapisten kaçtı ve Ömer b. Abdülaziz'e şöyle yazdı: "Ben senin hayatta kalacağından emin olsaydım, hapisten kaçmazdım. Fakat Yezid (b. Abdülmelik)'in beni çok feci şekilde öldürmesinden korkuyorum"<sup>2</sup>.

Yezid hapisten kaçınca Basra'ya gitti. Çünkü orada kendisinin mensup olduğu Ezd kalesi vardı. Basra valisi Adiy b. Ertad onu şere sokmak istemediyse de şehir halkı Yezid'i destekleyince Yezid şehr girdi. Bazı küçük çatışmalardan sonra Yezid valiyi tutuklatıp kendi kardeşleri olan Habib, Mufaddal ve Mevran b. Mühelleb'i hapisten çıkardı<sup>3</sup>. Yezid Basra halkını kolaylıkla ikna etti ve savaş hazırlıklarını kısa zamanda tamamladı. Yezid halka yaptığı konuşmalarda onları Allah'ın kitabına, Resulünün sünnetine davet ettiğini söyleyerek cihada teşvik etti; hatta Şamlılarla savaşmanın Türk ve Deylemlilerle savaşmaktan daha sevap olduğunu da söyledi. Büyük alim Hasan-ı Basri ise Yezid b. Mühelleb'in dünya

<sup>1</sup> Bu düşmanlığa neden olan olay ile ilgili olarak bkz. Taberî, VI, 564; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 56.

<sup>2</sup> Taberî, V, 564; İbn Haldûn, Tarih, III, 97; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 57.

<sup>3</sup> Taberî, II, 578; İbn Haldûn, III, 97; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 67-68.

icin mücadele ettiğini söyleyerek halkı savaşmaktan vazgeçirmeye çalıştı<sup>4</sup>. Yezid Fars<sup>5</sup> Kirman<sup>6</sup> ve Ahvaz'a<sup>7</sup> amillerini gönderdi ki, o sırada buraların yöneticisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî idi. Bu bölgeler Yezid b. Mühelleb'in safina katıldı<sup>8</sup>. Horasan ise baskılara rağmen Emevi yönetimini destekledi.

Yezid b. Abdülmelik kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ve kardeşinin oğlu Abbas b. Veli'di Şam ve Cezire ehlinden 70 veya 80 bin kişilik bir ordu ile techiz ederek Irak'a yolladı<sup>9</sup>. Yezid b. Müheleb Basra'ya kardeşi Mervan'ı bırakarak Vâsita gitti ve orada birkaç gün aldı. 102/720-721 yılında Yezid oğlu Muaviye'yi Vâsît'a bıraktı. Yezid "Akr<sup>10</sup>" denilen mevkiye gelene kadar ilerledi. Mesleme'nin ordusu da nehrin karşı tarafına karargah kurdu<sup>11</sup>. Yezid, Şam ordusuna gece baskını düzenlemeyi düşündüyse de ordusunda büyük nüfusa sahip Sümeyda ve Ebu Rü'be adındaki fakihler karşı tarafa gerekli uyarı yapılmadan böyle bir işe girişilmesine karşı çıktılar<sup>12</sup>.

Akr mevkiinde Yezid b. Mühelleb ile Mesleme b. Abdülmelik arasındaki savasta Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî de Mesleme'nin arka ordusunda görev yaptı<sup>13</sup>. Savaş sekiz gün sürdü. Mesleme'nin arka tarafındaki köprüün yıkılmasını ertelemesi ve hücumu geçmesi ile Yezid'in ordusu bozguna uğradı. Ordusunun büyük bölümü

<sup>4</sup> Taberî, VI, 587; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 70.

<sup>5</sup> Fars veya Faris; Irak, Kirman, Hind Denizi arasında geniş bir bölgедir. (Bkz. Yâkût, IV, 256)

<sup>6</sup> Kirman: Faris, Mükrdan, Sicistan ve Horasan arasında büyük ve mamur bir bölgедir. (Yâkût IV, 515)

<sup>7</sup> Ahvaz: Adı Hürmüzşehr olan, birçok bölgenin kendisine nisbet ettiği büyük bir bölgедir. (Yâkût, I, 338)

<sup>8</sup> Taberî, VI, 585-586.

<sup>9</sup> İbnü'l-Esîr a.g.e., V, 69; İbn Haldûn III, 98; krş. Taberî, VI, 585.

<sup>10</sup> Akr: Musul ve Tekrit arasında bir bölgедir (Yâkût IV, 515)

<sup>11</sup> Taberî, VI, 590-591; İbn Kesîr, IX, 357-358; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 73-74.

<sup>12</sup> Taberî, VI, 593; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 74.

<sup>13</sup> Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", DIA, VII, 414; Ayrıca bkz. İbn Kesîr, IX, 360.

dağılan Yezid b. Mühelleb'e kardeşi Habib'in öldürülüğü haberi ulaşınca şöyle dedi; "Habib'ten sonra yaşamakta bir hayır yok. Vallahi, yenilgiden sonra hayatı bugz etmişim, artık bu bugz ve nefretim iyice arttı, yürüyün<sup>14</sup>. Yezid yanındaki az sayıdaki askeriyle Mesleme'nin üzerine yürüyerek onu öldürmek istediler. Fakat, Mesleme'nin askerleri Yezid'i ve adamlarını öldürürler (102/720-721)<sup>15</sup>. Yenilgiden sonra kaçan Mühelleb ailesine mensup diğer fertleri Mufaddal b. Mühelleb'in liderliğinde Basra'da toplandılar. Buradan gemilere binerek Kirman'a geçtiler. Hindistan'a kaçmak isteyen bu topluluğa Mesleme'nin adamalar yetişti. Ailenin bir bölümü öldürüldü, bir bölümü ise esir edildi<sup>16</sup>.

Cerrâh b. Abdullah her ne kadar bu savaşta Mesleme'nin ordusunda yer almışsa da Yezid b. Mühelleb ile eskiden gelen bir dostluğu vardı. Yukarıda Yezid b. Mühelleb'in Horasan'a giderken kendi yerine Vâsit'ta Cerrâh'ı vekil bıraktığını anlatmıştık. İşte Cerrâh Yezid b. Mühelleb'e karşı vefakarlığını bu olaylar sırasında gösterecektir. Mühelleb ailesinin kesik başarı ve diğer esirleri Mesleme'ye gelince kesik başları Yezid b. Abdülmelik'e gönderdi. Mesleme Mühelleb ailesinin kadın ve çocuklarını satacagına yemin etti. Bunu üzerine Cerrâh bunları Mesleme'den yüz bin dinar karşılığında satın aldı. Mesleme bunları Cerrâh'a satmakla beraber

<sup>14</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 75-76; Taberî, VI, 595-596.

<sup>15</sup> Yezid b. Mühelleb'in isyanı ve öldürülüşü için bkz: Halife b. Hayyât, 128-130, İbn Kuteybe, el Maârif, 364; Ya'kûbî, I, 310-311; Taberî, II, 564-605, Mes'udî, et-Tenbih, 321-322; Aynı mlf, Mûrûc, III, 210-212; İbnü'l-Verdi, Tetimme, I, 275; Suyûti, Târihu'l Hulefa 289-290; Hudârî Bek, Muhammed, Tarihu'l Ümmî'l-İslamiyye ed Devletü'l-Ümeyîyye, Misir 1969, II, 188; Yıldız, "Yezid b. Mühelleb" İA (MEB, XIII, 413-415).

<sup>16</sup> Taberî, VI, 600; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 77-78.

para almadı ve esirlerin hepsi serbest bırakılarak memleketlerine gitmelerine izin verildi<sup>17</sup>.

Cerrâh'ın Mühelleb ailesine karşı bakış açısını gösteren ilginç bir olayı Ebu'l-Ferec İsfehani aktarmaktadır: Yezid b. Mühelleb öldürülükteden sonra Yezid b. Abdülmelik şairlere Yezid (İbn Mühelleb) hicvetmeleri için haber yolladı. Şairlerden Ferazdak ve Ahvas Yezid b. Mühelleb'i hicvettiler. Yezid b. Abdülmelik şair Ahvas'ı Azerbaycan'da bulunan el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'ye gönderdi. Cerrâh, Ahvas'ın mühelleb oğullarını hicvediğini duymuştur. Cerrâh, Ahvas'ı bir şekilde cezalandırmak istiyordu ve bir komplot düzenleyerek Ahvas'ın şarapla birlikte yakalanmasını sağladı. Bunu fırsat bilen Cerrâh Ahvas'ın saçının ve sakalının kesilmesini emretti ve ona insanların önünde hadd uyguladı. Yezid b. Abdülmelik bu olayı haber aldı, fakat görmezden geldi<sup>18</sup>.

## **II. Ermeniyye Valiliği'ne Tayini ve Hazarlarla Mücadelesi**

Ermeniyye ve Azerbaycan tek bir bölge olarak kabul edildiğinden<sup>19</sup> biz her iki bölgeyi kastederek sadece Ermeniyye ismini kullanacağız. Ermeniyye ve Azerbaycan Emeviler'in başşehri olan Şam'ın kuzeydoğusunda bulunmaktadır ve kısaca Kafkasya bölgesi olarak isimlendirilmişlerdir.<sup>20</sup>

Yezid b. Abdülmelik, Yezid b. Mühelleb meselesini hallettikten sonra Maveraunnehr ve Kafkasya'nın fethedilmesi meselesine yöneldi. 104/722-723 yılında Sübeyt en-Nehrani adında birini

<sup>17</sup> Taberî, VI, 602-603; İbnü'l-A.'sem, VII, 257; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 78; İbn Haldûn, III, 100; Wellhausen, 151; İmauddin Halil, İslâm Tarihi bir Yöntem Araştırması, Çev. Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1985, s.83.

<sup>18</sup> Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, el-Aüâni, thk.: Semîr Câbir, Beyrut, 1995, c. IV, 252-253.

<sup>19</sup> Bkz. Hasan İbrahim Hasan, II. 159, Atçeken, 164.

<sup>20</sup> Atçeken, a.g.e., 164.

Ermeniyye ve Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi<sup>21</sup>. Sübeyt yanına Şam ve Cezire'den topladığı kalabalık bir orduyla Ermeniyye'ye girdi. Hazarlar bunu duyunca Kıpçaklardan ve diğer Türk boyalarından aldıkları yardımlarla 30.000<sup>22</sup> kişilik bir ordu oluşturdu. Müslümanlarla hazarlar Merc-i Hicâre denilen yerde karşılaştılar. Çok şiddetli geçen savaşta Hazarlar galip geldi<sup>23</sup>. Müslümanlar büyük bir kayıp veriler ve ordugahları Hazarlar tarafından yağmalandı. Kurtulan musliman askerleri başlarında Sübeyt olduğu halde Yezid b. Abdülmelik'in yanına geldiler. Yezid bu olaya çok üzüldü ve Sübeyt'i azarladı. Sübeyt ise Yezid'e şöyle cevap verdi: "Ey mü'minlerin emiri! Düşmanla karşılaşmaktan ne korktum ne de çekindim. Athilar atlilarla, yayalar yayalarla savaştı. Ben de kılıcım ve mızrağım kırılana kadar çarpıştım. Ancak Allah dilediğini yapar ve dilediğine hükmeder"<sup>24</sup>.

Muslimanların yenilgisile sonuçlanan bu savaştan sonra Hazarlar başka bölgelere saldırmak için tekrar hazırlığa giriştiler. Yezid b. Abdülmelik hem buna engel olmak hem de yenilginin intikamını almak için Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi 104/722-723<sup>25</sup> yılında Ermeniyye valiliğine tayin etti<sup>26</sup>. Bazı araştırmacılar Cerrâh b. Abdullah'ın Ömer b. Abdülaziz'in ilk yıllarında Kuzey Kafkasya'ya akınlar yaptığınu<sup>27</sup> veya buralara vali olarak tayin

<sup>21</sup> İbnü'l-A'sem, VII, 258; İbnü'l-Esir, el-Kâmil V, 95; Hudâri, II, 189; krş. Halife b. Hayat, a.g.e., 131; İbn Haldûn, III, 105; İmaduddin Halil, İslâm Tarihi, 100.

<sup>22</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 260.

<sup>23</sup> İbnü'l-A'sem, VII, 260; İbn Haldûn, III, 105; İbn Fazlan Seyahatnamesi, 201; Kurat, 39.

<sup>24</sup> İbnü'l-A'sem, VII, 260; İbnü'l-Esir, a.g.e., V, 95.

<sup>25</sup> Ya'kûbi, II, 313; İbnü'l-Esir, a.g.e., v, 95. Halife b. Hayyât, a.g.e., 132; İmaduddin Halil, İslâm Tarihi, 100; Kurat, 39; Kafesoğlu, 169.

<sup>26</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 260; İbnü'l-Esir, V, 95. İbn Haldûn, III, 105; İbn Fazlan, 201; Aycan Sarıçam, 80.

<sup>27</sup> Kitapçı, Türk Hakanları, 159.

edildiğini<sup>28</sup> yazmaktadırlar. Fakat klasik kaynaklarda yaptığımız araştırmalarda böyle bir bilgi bulamadık.

Yezid b. Abdülmelik, Cerrâh'ı kuvvetli bir ordu ile destekleyerek Ermeniyye'ye gönderdi. Cerrâh'ın muazzam bir ordu ile geldiğini duyan Hazarlar geri dönüp Babü'l-Ebvab'a<sup>29</sup> indiler. Cerrâh yürüyüşüne devam ederek Berze'a<sup>30</sup>, ya kadar geldi. Burada biraz dinlendikten sonra yoluna devam eden Cerrâh Kürr<sup>31</sup> Nehri'ni geçtikten sonra Babü'l-Ebvab'a iki fersah uzaklıktaki Rubas adı verilen Nehre kadar ulaştı. Burada konakladıkten sonra etraf dağlardaki kabile reislerine haber yollayarak yanına gelmelerini emretti. Onlar da Cerrâh'in yanına geldiler<sup>32</sup>. Bölge halkından biri Cerrâh'a "Kürr bölgesinin hakimi olan Erbis b. Basbas Hazar Hakanına senin buraya geldiğine dair haber yolladı. Önlemimi al" dedi<sup>33</sup>. Bunun üzerine Cerrâh halk arasında şöyle bir duyuru yapılmasını emretti: "Komutan (Cerrâh) burada üç gün kalacaktır. Yemek, bugday, odun gibi ihtiyaç duyacağınız şeyleri çoğaltın". Bu duyuru hemen Hazar melikine ullaştırdı. Hazar meliki bunu duyuncu artık daha yavaş hareket etmeye başladı ve yerinden hemen ayrılmadı. Bunu fırsat bilen Cerrâh gece olunca hemen hareket emrini verdi. Hızlı bir yürüyüşle Babü'l-Ebvâb'ın yakınlarına geldiler<sup>34</sup>. Cerrâh'ın ordusunda biri başta biri ortada ve biri sonda olmak üzere üç büyük meşale vardı. Bâbü'l-Ebvâb'a geldiklerinde şehirde kimse olmadığını gören Arap ordusu şehrin bir ucundan girip öbür taraftan çıktılar. Cerrâh, buradan yarım fersah uzaklıktaki Bab el-Cihad

<sup>28</sup> Atçeken, a.g.e., 166.

<sup>29</sup> Babü'l-Ebvâb: deniz kıyısında bir bölgедir. Diğer adının şirvan olduğu da söylenmektedir. (Yâkût, I, 360)

<sup>30</sup> Berza'a: Azerbaycan'ın Yukarı sınırlarında bir şehirdir. (Yâkût, I, 451)

<sup>31</sup> Kürr Nehri: Ermeniyye ve Arrân arasında olup, Tiflis şehrini yaran bir nehirdir. (Yâkût, IV, 512)

<sup>32</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 260.

<sup>33</sup> A.g.e., VIII, 261.

<sup>34</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 261; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 96.

denen yere intikal ederek konakladı. Sabah olunca 3.000 kişilik atlı bir birliği Haydak ve Hayzar<sup>35</sup> denen mevkiye baskın yaparak kendisiyle tekrar Ran<sup>36</sup> Nehri civarında buluşmak üzere gönderdi. Kendisi de yanındaki 20.000 kişiyle “Bab<sup>37</sup> şehrine 6 fersah uzaklıktaki Ram Nehri civarına indi. Gönderdiği Üçbin kişilik birlik de buraya gelerek Cerrâh’la birleşti.

Cerrâh’ın 25.000 civarında bir orduyla Ran Nehri civarında geldiğini ve çevreyi yağmalayarak bir çok ganimet kazandığını duyan Hazar meliki Nastrik b. Hakan 40.000 kişilik bir ordu ile aynı mevkiye geldi<sup>38</sup>. İki ordu nehrin kıyısında karşı karşıya geldi. Savaş başlamadan Cerrâh askerlerine şöyle seslendi: “Ey insanlar! Allah’tan sonra benden başka sığınacağınız hiçbir topluluk yoktur. Biliyorsunuz ki, sizden kim öldürülürse cennete girecek, kim de zafere kavuşursa ganimet ve şöhrete kavuşacaktır<sup>39</sup>. Sonra iki ordu şiddetli bir şekilde birbirine hücuma geçti. Hazarlar bozguna uğradı<sup>40</sup>. Kendilerini kovalayan Müslümanlardan kaçan Hazarlar sonunda “Hûsayn” denilen kaleye sığındılar. Müslümanlar birçok ganimet elde ettiler. Cerrâh daha sonra Hazarların sığındığı kaleyi kuşattı. Kale halkı bir miktar mal karşılığı Cerrâh’la sulh yaptılar. Buradan çıkan Cerrâh Hazar şehirlerinden “Yorgo” denilen şehrə geldi. Burada altı gün kadar onlarla savaştı. Şehir halkın barış isteği üzerine Cerrâh barış imzalayarak buradan ayrıldı<sup>41</sup>.

Cerrâh b. Abdullah bundan sonra Hazarların en iyi korunan şehirlerden biri olan “Belencer”<sup>42</sup> üzerine yürüdü. Belencer halkı

<sup>35</sup> Haydak veya hayzar: Ermeniyye civarında bir yerdir. (Yakut, II, 470)

<sup>36</sup> er-Rân, Merağa ve Zencan arasında bir şehirdir. (Yakut, III, 21)

<sup>37</sup> el-Bâb: Haleb’e 10 mil uzaklıktaki bir yerdir. (Yakut, III, 21)

<sup>38</sup> İbnü'l-A'sem, a.g. yer; krş: İbnü'l-Esir, a.g.e., V, 96.

<sup>39</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 261-262.

<sup>40</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 262; Zehebî, el-İber, I, 96; Hudârî, II, 189; İ, Halil, İslâm Tarihi, 94.

<sup>41</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 262; krş: İbnü'l-Esir, a.g.e., V, 96; İbn Kesir, IX, 374.

<sup>42</sup> Belencer: Babu'l-Ehvâb’ın arkasında Hazar şehirlerinden biridir. (Yâkût, I, 581)

müslümanların kaleye girmesini engellemek için üçyüz kadar “acele” (kaleyi savunmaya yarayan dönмелі alet) temin ettiler. Bunları birbirlerine bağlayarak kalelerin etrafını çevirdiler. Bu aletleri bir türlü aşamayan müslüman askerlerinde moral bozukluğu meydana geldiği sırada birisi ileriye atılıp “kim kendini Allah için feda eder” diye bağırdı. Müslümanlardan yüz kadarı adamın peşinden gittiler. Bunlar tek vücut halinde halkalara doğru ilerlediler. Düşmanın ok yağmuruna aldırmayan bu grup aletlere ulaşıp bir tarafından kopardılar. Bunu fırsat bilen müslüman ordusu saldırıyla geçti<sup>43</sup>. Çok şiddetli bir savaştan sonra Hazarlar yenildiler. Müslümanlar kaleyi ele geçirdiler ve birçok ganimet elde ettiler (104/722-723)<sup>44</sup>. Herbiri süvari yaklaşık üçyüz dinar almıştı. Paranın toplam miktarı ise otuz küsür bin dinar idi<sup>45</sup>.

Müslümanların Belencer'i fethetmesi üzerine oranın meliki yanında ellî kişi olduğu halde kaçtı. Böylece şehirdeki mallar, kadınlar, çocuklar hersey müslümanların eline geçti. Cerrâh Belencer melikinin karısını, çocuklarını ve hizmetçilerini otuzbin dirheme satın aldı. Bu sırada askerler ve halk arasında Cerrâh hakkında dedikodu yapılmaya başlandı. Bazıları Cerrâh'ın, melikin karısını güzelliği için, bazıları şerefi için satın aldığı söylüyorlardı. Cerrâh bu söylemlileri duyunca halkı topladı ve şöyle dedi: “Bu kadını satın almam konusunda söyledikleriniz bana ulaştı. Ben bu kadını ne güzelliği, ne malî ve ne de şerefi için satın almadım. Fakat ben bu kadını kocasına geri vermek, kocasını da şehrine kavuşturmayı istedim”. Cerrâh'ın bu konuşması halk tarafından takdir topladı<sup>46</sup>. Bundan sonra Cerrâh, Belencer Melikine eman vererek yanına çağırıldı. Cerrâh

<sup>43</sup> Krş; İbnü'l-A'sem, VIII, 262; Halife b. Hayyât, a.g.e., 132; İbnü'l-Esîr, a.g.e., 96.

<sup>44</sup> Krş, İbnü'l-A'sem, VIII, 262; Taberî, VII, 14-15; Ya'kubi, I, 313; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 96; Zirikli, II, 115.

<sup>45</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 96.

<sup>46</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 263.

yanına gelen melike ailesini, mallarını, hizmetçilerini ve kaleyi iade etti. Cerrâh, bu meliki orada olup biteni haber verecek bir casus olarak bıraktı<sup>47</sup>.

Cerrâh, Belencer'den ayrılarak Vebender'e geçti. Burada 40 bin hane Türk yaşıyordu<sup>48</sup>. Müslüman ordusunu gören bölge halkı savaşmaktan çekindiler ve haraç vermek şartıyla<sup>49</sup> barış istediler. Bölge halkıyla barış yapan Cerrâh buradan ayrılarak Semender<sup>50</sup>, e doğru yoluna devam etti. Bu sırada Belencer melikinden, Hazarlar'ın çevredeki kabilelerin de desteğiyle büyük bir ordu topladığını, Cerrâh'ın buna karşı tedbirli olması gerektiğini içeren bir mektup geldi. Bunun üzerine Cerrâh, Rüstak-ı Şekki denilen şehre geldi. Kışın bastırması üzerine Cerrâh burada konaklayarak kişi geçirmeye karar verdiler. Cerrâh, Yezid b. Abdülmelik'e mektup yazarak, Allah'ın kendilerine nasip ettiği fetihleri, Hazarlar'ın kendilerine karşı büyük bir ordu topladığını anlattı ve yardım istedi. Yezid, yardım göndereceğini vaat ettiyse de bunu yapmadan öldü (105/724)<sup>51</sup>.

<sup>47</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 96; İmaduddin Halili İslâm Tarihi, 95.

<sup>48</sup> İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 96.

<sup>49</sup> İbnü'l-Esîr, V, 96; krş; Halife b. Hayyat, bölge halkıyla Hazarlar'a karşı müslümanlara destek olmak şartıyla barış yapıldığını nakletmektedir. Bkz. Halife b. Hayyât, a.g.e., 132.

<sup>50</sup> Semender: Sağlam bir kaleye sahip küçük bir yerleşim yeridir. (Yâkût, III, 286-287)

<sup>51</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 263-264; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 96; Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", DİAi VII, 414.

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### HİŞAM B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE CERRÂH B. ABDULLAH

#### **I. Hazarlarla Mücadeleye Devam Etmesi**

Yezid b. Abdülmelik'in hicri 105 yılında Şaban ayında (Miladi 724) ölmesi üzerine hemen Hişam b. Abdülmelik'e (105-125/724-743) biat edildi. Hişam, Cerrâh'a Ermeniyye'deki fetihlere devam etmesini ve kendisine yarım göndereceğini bildirdi<sup>1</sup>. Bu yılın Ramazan ayında<sup>2</sup> Türk Hakanı Câbân<sup>3</sup> büyük bir orduyla Ermeniyye üzerine yürüdü. Hakanın üzerine geldiğini duyan Cerrâh ordusunu hazırlayarak Türklerin üzerine yürüdü. İki ordu el-Kûrr ile el-Rass arasında yer alan ve Elzem denilen bölgede karşılaştılar. Günlerce süren savaştan sonra Türkler yenildiler<sup>4</sup>.

Yine aynı yıl içerisinde Cerrâh b. Abdullah, Lan<sup>5</sup> üzerine yürüdü. Belencer'in gerisinde bulunan birçok şehir ve kaleleri fetheden Cerrâh birçok ganimet esirle beraber geri döndü<sup>6</sup>.

Kaynaklar Cerrâh'in ertesi yıl (106/724-725) "Lan" üzerine tekrar sefere çıktığini kaydetmektedirler. Fakat bu konuda verilen bilgiler çok sınırlıdır. Cerrâh yaptığı bu seferde Hazar topraklarına girmiştir, fakat bölge halkın barış isteği üzerine onlarla cizye karşılığında barış yapmıştır<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 264; Zirikli, II, 115.

<sup>2</sup> Zehebî, Târihu'l-İslâm, VII, 13; Aynı mlf, el-İber, I, 97.

<sup>3</sup> Halife b. Hayyât, Tarih, 132.

<sup>4</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 132; Zehebî, Târihu İslâm, VII, 13; Aynı mlf, el-İber, I, 97; Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah" DÂA, VII, 414.

<sup>5</sup> Lân: Ermeniyye'de Babu'l-Ebvâb'a yakın, Hazar ülkesine komşu geniş şehirlere verilen isimdir. (Yâkût, V, 9)

<sup>6</sup> Taberî, VII, 21; İbn Kesir, IX, 376; İbnü'l-Cevzi el-muntazam, IV, 563; İbnü'l-Esîr, V, 106;

<sup>7</sup> Tarihu Halife, 135; İbn Kesir, IX, 381; İbnü'l-Esîr, V, 113; Zehebî, el-İber, I, 99.

105/724 ve 106/724-725 yıllarındaki bu seferlerin Lan bölgesinin değişil şehir ve kalelerine yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Daha sonra Hisam b. Abdülmelik Cerrâh'a bir mektup göndererek Hazarlar ile savaşmasını emrederek Cerrâh'a Şam ehlinden bir orduyu yardımına göndereceğini vadetti. Cerrâh bu mektubu aldıktan sonra büyük bir arzuyla yola çıktı ve Berze'a<sup>8</sup> kalesine ulaştı. Buradan Beylekan<sup>9</sup>, Versan<sup>10</sup> ve Bacirvan<sup>11</sup> şehirlerine giden Cerrâh bunları itaat altına aldıktan sonra Erdebil<sup>12</sup> şehrine varıp oraya yerleşti. O sırada Erdebil'de 30.000'in üzerinde müslüman yaşamaktaydı. Buraya yerleşen Cerrâh etraftaki Mukan<sup>13</sup>, Cilan<sup>14</sup>, Talakan<sup>15</sup> gibi beldelere seriyeler gönderdi. Seriyeler buralarda savaşarak birçok esirle beraber Erdebil'e döndüler<sup>16</sup>. Cerrâh'ın bu ilerleyışı Hazar melikini korkutmuş olmalıdır ki, kendi dininden ve milletinden olan bütün gayr-i müslim topluluklara haber yollayarak müslümanlara karşı karşı yardım istedi. Buralardan olumlu cevap alan Hazar, meliki bütün kuvvetleri birleştirerek oğlu Narstik b. Hakan'ın emrine verdikten sonra Cerrâh ve ordusuyla savaşması için onu Azerbaycan'a gönderdi. Narstik b. Hakan 300.000 kişilik ordusuyla hareket ederek Kürr Nehri ile Rass<sup>17</sup> Nehri'nin birleştiği yere kadar ilerledi. Buradan Versan şehrine gelen Hakan şehri aldı ve halkın

<sup>8</sup> Berza'a: Azerbaycan'ın Yukarı sınırlarında bir şehirdir. (Yâkût, I, 360)

<sup>9</sup> Beylekan, Derbend yakınlarında Ermeniyetü'l-Kübrâ'da Şirvan'a oldukça yakın bir şehirdir. (Atçeken, a.g.e., 166)

<sup>10</sup> Versân, Azerbaycan'ın üç noktasında Beylekan'a yedi fersah uzaklıkta bir şehirdir. (İbnü'l-A'sem, VIII, 266)

<sup>11</sup> Bacirvan: Bâbu'l-Ebvâb civarında bir şehirdir. (İbnü'l-A'sem, VIII, 266)

<sup>12</sup> Erdebil: Azerbaycan'da meşhur bir şehirdir. (Atçeken, 165.)

<sup>13</sup> Mukân Azerbaycan'da halkın çoğu Türkmen olan bir yerdir. (Yâkût, V, 261)

<sup>14</sup> Cilan, Taberîstan'ın arkasındaki birçok şere verilen ismidir. (Yâkût, II, 233)

<sup>15</sup> Talakan: İçinde Salih insanların kabilelerinin olduğu bir yerdir. (Yâkût, IV, 44)

<sup>16</sup> İbnü'l-A'sem, VII, 266; Ayrıca bkz. Kitapçı, Türk Hakanları, 159-160; Atçeken, 165.

<sup>17</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 266-267; Atçeken, 165-166.

tamamını kılıçtan geçirdi. Sonra da, ordusu Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine dağılmış olan Cerrâh'ın üzerine yürüdü. Hazar ordusu Müslümanlardan rastladıklarını öldürüyor, şehirleri yağmalayarak yapık yıkıyordu. Cerrâh durumu öğrenince Hişam'a mektup yazarak olayları anlattı ve yardım istedi. Hişam ise yardım konusunda ağır davrandı. Hazar ordusu da Erdebil yakınlarına varana kadar ilerledi<sup>18</sup>.

Cerrâh, Hişam'dan gelecek yardım gecikince beklemeden bulunduğu yerden ayrıldı ve Seblan<sup>19</sup> adı verilen dağın yakınlarına kadar geldi. Buradan hareket eden Cerrâh ilerlediği yolda önüne çıkan nehrin üzerine bir köprü yaptı. İbnü'l-A'sem'in dedigine göre bu köprü bugün hala "Cerrâh Köprüsü" olarak bilinmektedir<sup>20</sup>. Bu sırada Cerrâh'ın yanında Azerbaycan dihkanı olan Merdan Şah da vardı. Bu adam Mecusi idi. Merdân Şah Cerrâh'a askerlerinin az olduğunu, düşmanın ise sayıca fazla olduğunu, bu durumda, düzlükte ilerlemenin tehlikeli olacağını, Hişam'dan yardım gelene kadar Seblan dağını arkasına alarak düşmanla tek yönden savaşarak düşmanı oyalamasını teklif etti. Cerrâh, Merdan Şah'ın bu teklifini kabul etmedi ve Şehrazâd denilen köye geldi ve ağırlıklarını buraya indirerek konakladı. Hazar ordusu da bu bölgeye geldi.<sup>21</sup> Bu sırada Merdan Şah Cerrâh'a şöyle bir soru sordu: "Ey emir! Sizin dininize göre, önce size muhalif olan biri sonra şehadet getirip müşriklerle, öldürülene kadaravaşırsa o kişi şehid olarak cennete girmez mi?"

**Cerrâh;**

<sup>18</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 266-267; Atçeken, 167.

<sup>19</sup> Seblan veya Sebelan; Azerbaycan şehirlerinden olan Erdebil'e hakim bir noktada bulunan yüksek bir dağdır. (İbnü'l-A'sem, VIII, 267)

<sup>20</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 267.

<sup>21</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 268.

- Evet ey Merdan Şah bize böyle deriz ve bu konuda bir şüphemin yoktur, dedi.

Bunun üzerine, Merdan Şah şehadet getirerek müslüman oldu ve şehid olana kadar Hazarlarla savaştı<sup>22</sup>.

Bundan sonra Müslümanlarla Hazarlar arasında savaş kızıştı. Hazarlar hırslı savaştıkları halde müslümanlar bir ara gevşediler. Savaş sırasında bir genç Cerrâh'a;

- Allah emire iyilik versin, ne görüyorsun? Diye sordu. Sonra Cerrâh askerlere şöyle seslendi:

- Haydi Cennete... ateşe değil! Haydi kurtuluşa... Yenilgiye değil! Haydi Rahman'a.... Şeytana değil!

Buna rağmen savaşın şiddeti müslümanları yıldırdı. Cerrâh bu sırada beyitler söyleyerek düşmana hücum ediyordu. Sonunda Hazarlar şiddetli bir şekilde saldırarak müslümanları bozguna uğrattılar. Müslümanlardan 700 kişi civarında kurtulabildi. Kurtulanlar yakındaki Seblan dağına doğru kaçtılar. İbnü'l-A'sem, Cerrâh'ın bu savaşta öldürüldüğünü belirtmekte ise de diğer klasik kaynaklarda aktarılan bilgiler –ki bunları konusu geldikçe anlatacağız– bunun doğru olmadığını göstermektedir. Cerrâh bu savaşta ölmemiş, fakat aldığı yenilgi azledilmesine neden olmuştur (107/725-726)<sup>23</sup>.

## **II. Cerrâh'in Görevden Alınması**

Yukarıda aktardığımız olayı ayrıntılı olarak aktaran tek klasik kaynak İbnü'l-A'sem el-Kûfi'dir. Fakat İbnü'l-A'sem, el-Fütûh adındaki eserinde olayları aktarırken çok nadir olarak tarih

<sup>22</sup> İbnü'l-A'sem, VII, 268.

<sup>23</sup> İbnü'l A'sem, VII, 268, Ayrıca bkz. Kitapçı, a.g.e., 160; Atçeken, 167.

vermektedir. Bu olayda da tarih vermemiştir. Fakat diğer kaynaklardan bu olayın 107/725-726 yılında olduğunu öğreniyoruz. Ne var ki diğer kaynaklarda da maalesef bu olayla ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Üzerinde ittifak edilen husus Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin 107/725-726 yılında Hazarlar'a yenilmesi sonucunda Hişam b. Abdülmelik tarafından Ermeniyye ve Azerbaycan valiliğinden azledilmiş olmasıdır<sup>24</sup>. Hişam, Cerrâh'ı azlettikten sonra yerine kendi kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i tayin etmiştir<sup>25</sup>.

Cerrâh'ın azledildikten sonra 111/729-730 yılında Ermeniyye'ye ikinci tayinine kadar aradaki bu süre içinde ne yaptığına nerede bulunduğu dair herhangi bir bilgi bulamadık. Fakat büyük ihtimalle Kafkasya Cephesi'nde yine Hazarlarla mücadeleye Mesleme'nin komutasında devam edilmiştir.

Mesleme b. Abdülmelik, Said b. Amr el-Hareşî komutasında öncü kuvvetlerini Hazar Bölgesine gönderdi. Arkasından onu kuvvetlerle Berza'a üzerinden el-Bâb'a geldi ve burasını zaptederek kuvvetli bir garnizon yerleştirdi. Ertesi yıl (108/726-727) ve 110/728-729) Hazar Hakanı Azerbaycan'a bir akın yaptı, fakat mağlup olarak geri çekildi. 109/727-728 ve 110/727-729 yıllarında da Müslümanların Hazarlara karşı başarılı savaşlar yaptıkları görülmektedir. 111/729-730 yılında Hişam b. Abdülmelik Mesleme'yi görevden aldı<sup>26</sup>.

<sup>24</sup> Bkz. Halife b. Hayyât, a.g.e., 135; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 116; İbn Haldûn, III, 107; Zehebi Târihu'l-İslâm, VII, 16; Aynı mlf, el-İber, I, 100; Ali Abdurrahman el-Amr, Hişam b. Abdülmelik ve d-Devletîl-Ümeyiyî, 2. baskı, 6.yy, 1992, s. 111; krş, Zirikli, II, 115.

<sup>25</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 135; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 116; Zehebi, el-İber, I, 100; Yıldız; "Cerrah b. Abdullah, DIA, VII, 414; krş. İbnü'l-A'sem, VIII, 270.

<sup>26</sup> D.G.B.İ.T. II, 421.

### III. Cerrah'ın Ermeniyye'ye İkinci Defa Tayin Edilmesi ve Mücadelesi

Hişâm b. Abdülmelik 111/729-730 yılında kardeşi Mesleme'yi<sup>27</sup> görevden alarak Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi ikinci defa Ermeniyye ve Azerbaycan valiliğine tayin etti<sup>28</sup>. Bölgeye vali olarak gelen Cerrâh, Hazar topraklarına, eski bir şehir olan Bâbu'l-Ebvâb'a yakın bir mevkide bulunan Tiflis şehrinden girdi<sup>29</sup>. Tiflis'i geçerek Belencer'i fetheden<sup>30</sup> Cerrâh yoluna devam ederek Hazarlar'ın başkenti<sup>31</sup> el-Beyda'a'yı (Etil)<sup>32</sup> zaptetti (111/729-730)<sup>33</sup>. Cerrâh daha sonra buradan ayrıldı ve kişi geçirmek üzere Azerbaycan'a döndü. Müslümanların, el-Beyda'a gibi Hazar sınırlarının ta içlerinde olan bir şehri alması Hazar Hakanını harekete geçirdi. Cerrâh'ın Azerbaycan'a çekilmesini fırsat bilen Hakan büyük bir ordu toplayarak Erdebil'e kadar geldi ve burayı kuşattı<sup>34</sup>.

Cerrâh b. Abdullah 112/730 yılında Erdebil'i kuşatmakta olan Hazarlar'ın üzerine yürüdü, iki ordu Erdebil yakınlarında karşılaştı. Cerrâh, savaş başlamadan önce yanına komutanları dua etmek için topladı. Süleym b. Amir bu dua anını şöyle anlatmaktadır; “Cerrâh’ın yanına girdim. Ordu komutanları yanındaydilar. Cerrâh ellerini kaldırdı. Komutanlar da kaldırdılar. Uzun süre bekledi. Sonra bana

<sup>27</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 137; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 132-133; İbnü'l-İmâd, Şezeratü'z, Zeheb, I, 144; Zehebî, Târihu'l-İslâm, VII, 303; Aynı mlf, el-İber, I, 104; Hudârî, II, 196; Aycan-Sarıçam, Emevîer, 84.

<sup>28</sup> Taberî, VII, 67; Halife b. Hayyât, a.g.e., 137; İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, IV, 611; İbnü'l Kesir, a.g.e., V, 132-133; İbnü'l-İmâd, I, 144; İbn Haldûn, III, 111; Zehebî, el-İlber, I. 104; Hudârî, II; 196; Ali Abdurrahman el-Amr, 111; Aylan Sarıçam, Emevîler, 84.

<sup>29</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 137.

<sup>30</sup> Yıldız, “Cerrâh b. Abdullah”, DÂA, VII, 414; Aycan-Sarıçam, Emevîler, 84.

<sup>31</sup> Yıldız, “Cerrâh b. Abdullah”, DÂA, VII, 414.

<sup>32</sup> Togan, “Hazarlar”, İA (M.E.B), V, 399.

<sup>33</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 137; İbnü'l Esîr, a.g.e., V, 13; İbnü'l-İmâd, I, 144; Zehebî, Târihu'l-İslâm, VII, 303; Hudârî, II, 196; Ali Abdurrahman el-Amr, 111;

<sup>34</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 137; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 132, İbnü'l-İmâd, I, 144; Zehebî,, Târihu'l-İslâm, VII, 303.

“Ey Ebu Yahya! Bizim neyle meşgul olduğumuzu biliyor musun?” dedi. Ben “Hayır, siziraigbet içinde gördüm, ben de elliğimi kaldırdım” dedim. O (Cerrâh), “Biz Allah’tan Şehadet istedik” dedi. Allah'a yemin ederim ki o savaşta onlardan şehid olmayan hiç kimse kalmadı”<sup>35</sup>.

Cerrâh’ın yanına Şam ve Azerbaycanlılardan oluşan bir ordu vardı. İki ordu Erdebil yakınlarında savaşa tutuştı. Takviye kuvvetleri henüz gelmediği için<sup>36</sup> Hazarlar sayıca Müslümanlardan çok üstün durumdaydılar. Savaşı Hazarlar kazandı. Müslüman ordusunun çoğu kılıçtan geçirildi. Cerrâh bu savaşta şehid düştü<sup>37</sup>. Hazarlar Azerbaycan’ı ele geçirdiler ve orduları her tarafa yayıldı, hatta Musul civarlarına kadar ulaştılar<sup>38</sup>.

İsmail Hakkı Atçeken, Ömer Ferruh’tan naklen bu savaşta Hazar Bizans İmparatoru III. Leon güçlü, kudretli birisi olmasına rağmen, Araplarla doğrudan savaşmaya girişmeyip Hazarlar’dan yardım istemiştir. Leon, 112/730 yılında Hazarlarla antlaşma yapmış, Hazarlar bu destek ile Cerrâh b. Abdullah’ın ordusunu yenmişlerdir<sup>39</sup>. Nitekim Ostrogorsky de 733 yılından hemen önce III. Leon (717-741)’un Hazarlara böyle bir ittifak yaptığını ve bundan sonra 733 yılında kendi oğlu ve veliahdı Konstantinos’un Hazar Kağanı’nın bir

<sup>35</sup> Zehebî, Siyeru A'lamin Nübelâ, V, 190.

<sup>36</sup> İbn Kesir, IX, 496.

<sup>37</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 137-138; Taberî, VII, 70; İbnü'l-Cevzi, a.g.e., IV, 621; İbn Kesir IX, 496; İbnü'l-İmâd, I, 144-145; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 134, Zehebî, el-İber, I, 105; Aynı mlf, Târihu'l-İslâm, VII, 304; İbn Tağrıberdi, Nûcumuz-Zâhire fi, Mülükî Mûsîr ve'l-Kâhire, Mûsîr, trz., I, 371.

<sup>38</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 137-138; İbnü'l-Esîr, V, 134; İbnü'l-İmâd, 144-145; İbn Tağrıberdi, I, 371.

<sup>39</sup> Atçeken, 170.

kızı ile evlendirerek bu ittifakı pekiştirdiğini kaydetmektedir<sup>40</sup>.

### **III. Cerrâh'ın Ölümü Ve Sonrası**

#### **A. Cerrâh'ın Ölümü**

Cerrâh b. Abdullah el Hakemî 112/730 yılında Hazarlarla yaptığı savaş sırasında öldürülmüştür. Bu konuda kaynakların tamamına yakını müttefiktirler<sup>41</sup>. Cerrâh Ramazan'ın bitimine sekiz gün kala öldürüldü<sup>42</sup>. Yâ'kûbi Cerrâh'ın 104/722-723 yılında yaptığı bir seferden sonra öldürüldüğünü yazmışsa da bu kesinlikle yanlıştır<sup>43</sup>. Çünkü aynı müellif, 105/723-724 yılında Cerrâh'ın yaptığı bir seferden bahsetmekte ve çelişkiye düşmektedir<sup>44</sup>. Yine Cerrâh'ın Ömer b. Abdülaziz döneminde Türkler tarafından öldürüldüğüne dair verilen bilgiler de yanlıştır<sup>45</sup>.

Cerrâh'ın ölümü Müslümanları bir hayli sarsmıştır. Kaynaklarda “Şehirdeki halk onun öldürülmesinden dolayı dehşete düştüler (korktular)<sup>46</sup>. “Cerrâh’ın öldürülmesiyle müslümanlar üzerindeki bela büyüktü. Bütün ordu Onun için ağladı”<sup>47</sup> gibi ifadeler geçmektedir. Mervan b. Muhammed'in Hişâm'a söylediği şu söz de Cerrâh'ın öldürülmesinin müslümanlar üzerindeki etkisini

<sup>40</sup> Ostrogorsky, Bizans Devlet Tarihi, 146.

<sup>41</sup> Taberî, VII, 70-71; Halife b. Hayyât, a.g.e., 138; İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, IV, 621; İbn Kesir, IX, 496; İbnü'l-Esîr, a.g.e., VII, 304; İbn Manzur, Muhtasar, VI, 18; Zehebî, el-İber, I, 105; Aymî mlf., Târihu'l-İslâm, VII, 304; Aymî mlf., Siyeru A'lâm, I, 190; İbnü'l-İmâd, I, 145; İbn Tagriberti, a.g.e., I, 371; Zerikli, A'lâm, II, 115; İbn Haldûn, III, 176; Ş. Sami, Kamus, III, 1775; Hudâri, 196; Yıldız, “Cerrâh b. Abdullah”, DÂA, VII, 414.

<sup>42</sup> Halife b. Hayyât, a.g.e., 138; İbn Manzur, Muhtasar, VI, 18; Zehebî, Siyeru A'lâm, V, 190.

<sup>43</sup> Yakubi, I, 313.

<sup>44</sup> a.g.e., I, 335.

<sup>45</sup> İbn Abdi Rabbîhi, el-İkdü'l-Fenid, III, 307.

<sup>46</sup> Zehebî, Târihu'l-İslâm, VII, 336.

<sup>47</sup> İbn Manzur, Muhtasar, VI, 18; Zehebî, Siyeru A'lâm, V, 190; Zerikli, II, 115; İbn Tagriberti, I, 371; İbnü'l-İmâd, I, 145.

göstermektedir. "Hazarlar'ın İslâm topraklarına girip Cerrâh'ı ve başka Müslümanları öldürmeleri Müslümanları zayıflatmıştır"<sup>48</sup>.

Cerrâh öldürülmeden önce savaş meydanına beyitler söyleyerek düşmanla çarpışıyordu. Öldürüldükten sonra Şamlılar Cerrâh hakkında şiir söylediler<sup>49</sup>. Hişam, Cerrâh'ın öldürülmesine o kadar üzülmüştür ki geceleri uyuyamamış, hatta yeryüzü kendisine dar gelmeye başlamıştı. Bundan sonra Hişam şiddetli şekilde ağlamış, sesini yükselmiş ve göz yaşları sakalını ıslatmıştır. Bundan sonra ne yapılması gerektiğini sormak için ileri gelenleri topladı. Kendisine Saîd b. Amr el-Hareşi tavsiye edildi<sup>50</sup>. Bunun üzerine Hişam şiddetli şekilde ağlamış el-Hareşi'yi çağrırdı. Hareşi, Hişam'ın huzuruna girdiğinde aralarında şöyle bir konuşma geçti:

Hişâm:

- Cerrâh'ın müşriklerle savaşmaktan uzak durduğu bana ulaşır.

El-Hareşi

- Hayır! Ey Mü'minlerin emiri! El- Cerrâh müşriklerle savaşmaktan çekinmez, fakat o şehid edildi<sup>51</sup>.

Hişam El-Hareşi'ye ne yapması gerektiğini sordu. El-Hareşi Ermeniyye'ye kendisinin gönderilmesini istedi ve Hişam'a bununla ilgili bir rüya gördüğünü ve İbn Sîrîn'e anlattığını söyledi. İbn Sîrîn el-Hâreşî'ye Onun Hazar askerlerini öldüreceğini ve Cerrâh'ın intikamını alacağını söyledi<sup>52</sup>. Bunun üzerine Hişam onu Ermeniyye'ye tayin etti.

<sup>48</sup> İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 148.

<sup>49</sup> Bkz., İbnü'l-A'sem, VIII, 268-269; İbn Manzur, a.g.e., VI, 17-19; Zirikli, II, 115.

<sup>50</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 269.

<sup>51</sup> Taberî, VII, 70; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 134.

<sup>52</sup> İbnü'l-A'sem, 270-271.

Horasan'da Türkler'e karşı mücadele eden Sevre b. Hurr'un öldürülüğü haberi Hişâm'a ulaşınca halife çok üzülmüş ve Cerrâh'ı tekrar hatırlayarak şöyle demiştir:

“Inna Lillahi ve inna ileyhi raciun (Biz Allah'tan geldik ve tekrar O'na doneceğiz). Sevre'yi Horasan'da, Cerrâh'ı Bab'da kaybettik”,<sup>53</sup>.

### B. Aile Efradının Başına Gelenler

Cerrâh'ın öldürülüğü savaşın sonunda Hazar Hakanı Cerrâh'ın bulunmasını istemiş, Cerrâh ölü olarak bulunmuştu. Hakan, Cerrâh'ın başına gövdesinden ayırdı. Sonra da Cerrâh'ın karısına, çocuklarına, cariyelerine, hizmetçilerine, kısacası Cerrâh'a ait olan herseye el koydu<sup>54</sup>. Bunun üzerine Hişam yukarıda aktardığımız gibi Saîd b. Amr el-Hareşî'yi Cerrâh'ın intikamını almak için gönderdi. El-Hareşî Erzen<sup>55</sup> Şehrîne varınca kendisini Cerrâh'ın arkadaşlarından bir grup karşıladı. Bunlar Cerrâh'ı yadederek ağlıyorlardı. El-Hareşî'de onların bu durumuna ağladı ve onları yanına aldı<sup>56</sup>. Ermeniyye bölgesinde yürüyüşüne devam eden birçok şehir fetheden El-Hareşî bir ara Hazarların ordugahını gözetlemek için İbrahim b. Asım diye birini casus olarak gönderdi. İbrahim, Hazarlar gibi giyinerek karargahlarına sokuldu. Karargahı dolaşarak durumu gözetleyen İbrahim bir köşede komutanlardan biri Cerrâh'ın cariyesine sarkıntılık ettiğini gördü. Cerrâh'ın cariyesi adamdan sakınarak şöyle dua ediyordu: “Ya Rabbi! Senden başka kimsemiz yok. İçinde bulduğumuz durumu görüyorsun. Şüphesiz ki senin vad'in haktır.” İbrahim hemen dönerek durumu el-Hareşî'ye haber verdi. El-Hareşî ve yanındaki müslümanlar bunu duyuncaya ağladılar. Sonra Hazarlar'ın üzerine yürüyerek onları

<sup>53</sup> Taberî, VII, 80; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 141.

<sup>54</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 268.

<sup>55</sup> Erzen: Ermeniyye civarında sağlam kale ile bir şehirdir (İbnü'l-A'sem, VIII, 271).

<sup>56</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 271, İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 135; İbn Haldûn, Tarih, III, 111; Hudâri, II; 196.

gaflet anında yakalayıp hezimete uğrattılar. Ve onların elindeki esirlerin bir bölümünü kurtardılar<sup>57</sup>. Buradan Bacervan şehrine geçen el-Hareşî'ye Hazar ordusunun birkaç fersah uzaklıkta olduğu ve yanlarında Cerrâh'ın aile, efradı, hizmetçileri ve mallarının bulunduğu haberi geldi. El Hareşî hemen düşman üzerine yürüdü, birkaç kişi hariç hepsini kılıctan geçirdi, ve yanlarında bulunan müslüman esirleri kurtardı. Bunların içinde Cerrâh'ın aile fertleri ve malları da vardı. El-Hareşî Cerrâh'ın çocuklarını görünce dayanamayıp ağladı ve onları bağına basarak şöyle dedi: "Ey kardeşimin çocuklar! Keşke ben de babanızla birlikte olsaydım da yaşayacaksak beraber yaşar, öleceksek beraber ölürdük." Sonra onları Bacervan'a götürdü<sup>58</sup>. Hazar hakanı Cerrâh'ın aile ve mallarını tekrar elden çıkışına çok kızdı ve ordu komutanlarını azarladı. Ondan sonra Cerrâh'ın kesik başını yanında taşıyarak Müslümanlarla savaşacağı zaman görünen bir yere asmaya başladı<sup>59</sup>.

<sup>57</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 274-275.

<sup>58</sup> A.g.e., VIII, 276; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, V, 136.

<sup>59</sup> İbnü'l-A'sem, VIII, 278.

## BEŞİNCİ BÖLÜM

### CERRÂH B. ABDULLAH'IN ŞAHSİYETİ

#### I – Fiziki Özellikleri

Cerrâh b. Abdullah'ın fiziki özellikleri konusunda kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. I. bölüm de Cerrâh'ın Haccâc b. Yusuf ile ilk görüşmesinde Haccâc'ın kendisine “ey uzun” diye hitap ettiğini aktarmıştık<sup>1</sup>. Cerrâh'ın fiziki özelliklerinden üzerinde durulan tek nokta “O'nun boyu”dur. Verilen bilgiye göre: Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî Dimaşktaki mescit'de yürüرken boyunun uzunluğundan dolayı kandillere değmemek için başını eğerdi.<sup>2</sup> Ayrıca O heybetli bir yapıya sahipti<sup>3</sup>.

#### II. İlmî ve Ahlâkî Özellikleri

##### A. Hadis Rivayeti Meselesi

Cerrâh'ın hadis rivayeti meselesinde kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Cerrâh'ın meşhur tabiin Muhammed b. Sîrîn'den (Ö.110/728-729) rivayette bulunduğu yazan kaynaklar olduğu gibi,<sup>4</sup> İbn Sîrîn'in de Cerrâh'tan rivayette bulunduğu yazan kaynaklar da vardır<sup>5</sup>. Fakat ulaşabileceğimiz hadis kaynaklarının hiçbirinde Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî ismini bulamadık. Fakat Cerrâh'ın İbn Sîrîn'in doğduğu<sup>6</sup> ve yaşadığı yer olan Basra'da 10 yıl civarında valilik yaptığı

<sup>1</sup> Bkz. İbn Manzur, Muhtasar, VI, 16.

<sup>2</sup> İbn Manzur, a.g.e., VI, 16; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'r Zeheb, I, Siyer, V, 190; Aynı mlf., el-İber, I, 105.

<sup>3</sup> Zehebî, Siyeru A'lâm, V, 189.

<sup>4</sup> er-Râzî, el-Cehr ve't-tâ'dil, II, 523; Zehebî, Siyeru A'lâm, V, 189; Aynı mlf., Târîhu'l-İslâm, VII, 336.

<sup>5</sup> Buhâri, Târîhu'l-Kebir, II, 227; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 242; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 378.

<sup>6</sup> Bkz. Yücel, Ahmed, “İbn Sîrîn”, DIA, İstanbul, 1999, C. XX, 358-369.

düşünüülürse bu iki şahsiyetin birbirleriyle görüşüp, birbirlerinden rivayette bulundukları sonucuna rahatlıkla ulaşılabilir.

İbn Sîrîn'in Cerrâh'tan rivayet ettiğini aktaran kaynaklar, Cerrâh'ın savaşlardaki olayları naklettiğini kaydetmektedirler<sup>7</sup>. Yahya b. Utayye, Safvan b. Amr ve Rabia b. Fedale'nin Cerrâh'tan rivayette bulundukları konusunda ise ihtilaf edilmemiştir<sup>8</sup>.

Özetlersek, Cerrâh'ın İbn Sîrîn'den hadis; İbn Sîrîn'in ise Cerrâh'tan savaş olaylarını rivayet etmiş olmaları büyük bir ihtimalle doğrudur.

### B. Kurrâ'dan Oluşu

Kurrâ (Tekili Kâri) Kur'an-ı kerimi usulüne göre okuyan ve ezberlemiş olan kişilere denir. Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî için kaynaklarda;

“O (Cerrâh), Şam ehlinin Kurrâsındandı<sup>9</sup>.

“O, Kurrâdandı<sup>10</sup>.

“O, Kâri idi<sup>11</sup>.

gibi ifadeler geçmektedir. Fakat Cerrâh'in bu ilmi nerede ne zaman ve kimden tahsil ettiği konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir.

### C. Takvası

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî her ne kadar Haccâc b. Yusuf'un himayesinde yükselmişse de dindarlık, Allah korkusu gibi konularda

<sup>7</sup> Semâni, el-Ensâb, II, 242, İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 378.

<sup>8</sup> Buhari, Tarih, II, 27; er-Râzî, el-Cehr ve't ta'dîl, II, 523; Sem'Sem'âni, el\_Ensâb, II, 242, Zehebî, Siyeru A'lâm, V, 189; Aynı mlf., Târihu'l-Îslâm, VII, 336.

<sup>9</sup> İbnü'l-Îmâd, Şezerati'z-Zeheb, I, 145; Zehebî, el-îber, I, 105.

<sup>10</sup> Zehebî, Siyeru A'lâm, I, 190; İbn Manzur, a.g.e., VI, 15.

<sup>11</sup> Zehebî, a.g.e., V, 189.

Ona benzemediği anlaşılmaktadır. Cerrâh'ın şu sözü bir çok kaynakta aktarılmaktadır:

“Günahları 40 yıl boyunca haya ile terkettim sonra Allah korkusu bana ulaştı<sup>12</sup>. Zehebî, Onun hakkında “O (Cerrâh) Salih bir insandı” demektedir<sup>13</sup>. İbnü'l-Esîr ise; “Cerrâh Ömer b. Abdülaziz'in görevlendirdiği âmillerden, saygılı ve fazıl bir kişi idi” ifadesini kullanmaktadır<sup>14</sup>.

Cerrâh öldürülüdüğü gün arkadaşlarına şöyle dedi:

“Ey ordu komutan ve emirleri! Neye özeniyorsunuz? Emir olarak başladınız, Şehadete gidiyorsunuz. Allah’ım! Eğer bizden zaferi kaldırırdınsa bizi sabır ve ecirden mahrum etme!<sup>15</sup>. İbn Manzur'un naklettiğine göre Yemenli bir kadın rüyasında Reca b. Hayve'yi görmüş. Reca'nın anlattığına göre Cennet'te Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin geleceği duyurulmuş ve bu duyurudan hemen sonra Cerrâh Ermeniyye'de şehid edilmiş<sup>16</sup>.

Cerrâh'ın şehid olmadan hemen önce komutanlarını toplayıp uzun süre Şehadet için dua etmesi de Onun bu özelliğini göstermektedir<sup>17</sup>. Ayrıca Ömer b. Abdülaziz gibi idarecileri seçenken ince eleyip sık dokuyan birinin Cerrâh'ı önemli eyaletlerden biri olan Horasan'a vali olarak tayin etmesi de Cerrâh'ın ahlâkî olarak nasıl bir özelliğe sahip olduğu konusunda fikir vermektedir.

<sup>12</sup> İbn Manzur, a.g.e., VI, 15-16; Zehebî Siyeru A'lâm, V, 190; Aynı mlf., el-İber, I, 105; İbnü'l-İmâd, I, 145.

<sup>13</sup> Zehebî, Tarîhu2l-İslâm, VII, 336.

<sup>14</sup> İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 134.

<sup>15</sup> İbn Manzûr, VI, 18-19.

<sup>16</sup> A.g.e., VI, 18.

<sup>17</sup> Bkz. Zehebî, Siyeru A'lâm, I, 190.

### **III. Bir Devlet Adamı Olarak Cerrâh b. Abdullah**

#### **A. İdârî Şahsiyeti**

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin yirmi yıla yakın bir idarecilik hayatı vardır. İlk defa Basra'da idari görev aldı. Bu dönemdeki icraatları konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Daha sonra Vâsit amilliği veya Irak genel valiliği vekaleti yaptı. Bu dönemde yaptığı icraatlarla ilgili olarak az da olsa kaynaklarda bilgi verilmektedir<sup>18</sup>. Ermeniyye ve Azerbaycan valilikleri dönemi için Onun sadece askeri faaliyetleri konusunda bilgi verilmektedir.

Cerrâh b. Abdullah El-Hakemî'nin idari şahsiyetinin en fazla ortaya çıktığı dönem Horasan valiliği dönemidir. Ömer b. Abdülaziz'in Cerrâh'ı Horasan'a vali olarak araması, Cerrâh'ın daha önceki valiliklerinde başarılı bir idarecilik yaptığını göstermektedir. Aksi halde Ömer öyle önemli bir yere Cerrâh'ı tayin etmezdi. Nitekim Wellhausen Ömer b. Abdülaziz'in Cerrâh'ı adil ve dirayetli bulduğu için görevlendirdiğini söylemektedir<sup>19</sup>.

Zehebî Cerrâh hakkında "Salihlerinden emirlerden ve onların mücahitlerindendi" demektedir<sup>20</sup>. Cerrâh'ın aldığı kiraat eğitimi ve takvasiyla ilgili olarak aktarılanlar bunu doğrulamaktadır. Zekeriya Kitapçı, Cerrâh'ı Kuteybe b. Müslim ile kıyaslarken şöyle demektedir: "Şüphesiz Cerrâh; Haccâc ekolünün yetiştirdiği çok önemli devlet adamlarından birisi idi. Takdir edilecek birçok yönleri olduğu gibi tenkit edilecek yönleri de vardır. Bir defa; Kuteybe'yi aratmayacak derecede askeri otorite sahibi, ondan daha mert, daha dürüst bir komutan olduğu gibi, başarı ve başarısızlıklarında hiçbir

<sup>18</sup> Bkz. Halife b. Hayyât, a.g.e., 125.

<sup>19</sup> Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, 127.

<sup>20</sup> Zehebî, Târihu'l-İslâm, VII, 336.

zaman diplomasiyi kullanmamış, kaypakkılık yapmamış ve verdiği sözden asla dönmemiştir<sup>21</sup>.

Cerrâh b. Abdullah'ın idarecilikte en fazla tenkid edilecek yönleri; idare ve asayışi kılıç ve kirbaçla temin etmeye çalışması, müslüman olan mevâlidden cizye almaya devam etmesi, onları savaşa gönderdiği halde maaş vermemesi ve Arap ırkçılığı yapmasıdır<sup>22</sup>. Cerrâh gibi bir şahsiyetin bu gibi affedilmez yanlışlıklara devam etmesi anlaşılır gibi değildir. Kitapçı Onun Horasandaki aristokrat tabaka (zadegan sınıfı) ile yerli halka karşı takınacağı tavrı bir türlü tespit etmediğini, bocalayıp durduğunu; bu bocalamada halife Ömer'in istediği islamlaştırma politikasını nasıl uygulayacağına bir türlü aklının yatmamış olmasının da etkisi olduğunu belitmektedir<sup>23</sup>. Aslında sert ve hamiyetli bir yönetici olan Cerrâh, maalesef Horasandaki çıkışıcı çevrenin baskısını kıramamış ve hatalar yapmıştır.

Cerrâh'ın Horasan'dan ayrılırken söylediğî şu sözler Onun şahsi çıkarlarını ön planda tutmayıp bir idareci olduğunu göstermektedir.

“Ey Horasanlılar! Ben size benim ve atımın üzerindeki şu elbiselerle geldim. Sizin malinizdan bana kılıcımın süsünden başka bir şey geçmemiştir”<sup>24</sup>.

Nitekim Cerrâh Horasan'dan ayrılırken yanında sadece ihtiyarlamış bir atı ve de katırı vardı<sup>25</sup>.

<sup>21</sup> Kitapçı, Orta Asya, 256.

<sup>22</sup> Bkz, Ya'kûbi, II, 302; Taberî, VI, 559-560.

<sup>23</sup> Kitapçı, a.g.e., 244.

<sup>24</sup> Taberî, VI, 560; İbnü'l-Esîr el-Kâmil, V, 52.

<sup>25</sup> Taberî, VI, 560, İbnü'l-Esîr, a.g.e., V, 52.

## B. Askerî Şahsiyeti

Cerrâh b. Abdullah daha ziyade askeri yönleri ağır basan bir kimsedir<sup>26</sup>. Haccâc b. Yusuf ile tanışmasından öldürülmesine kadar geçen 40 yıllık faaliyetlerinin çoğu savaş meydanlarında geçmiştir. Valilik yaptığı dönemlerde bile askeri seferlere çıkmış ve savaşmıştır. Bu uzun dönem içerisinde bizzat kendisinin katıldığı savaşlarda sadece iki defa yenildiğini görüyoruz: Birincisi 107/725-726 yılında azledilmesine, diğeri 112/730 yılında öldürülmesine neden olan yenilgilerdir.

Muhammed Hudarî Bek Cerrâh b. Abdullah'ı Emevi döneminin en meşhur komutanları arasında saymıştır<sup>27</sup>. Doksan yıllık Emevi iktidarında 40 yıla yakın bir dönem işgal eden birinin en meşhur komutanlar listesinde yer alması çok normaldir.

Cerrâh kaynaklarda çok kahraman, cesur, heybetli, uzun boylu, “âbid, kari, kadri yüksek birisi”<sup>28</sup>. Olarak tavsif edilmektedir. Bazıları onun hakkında “O, nadir yiğitlerdendi”<sup>29</sup> demektedirler. Cerrâh’ın Hazarlarla yaptığı savaşlarda uyguladığı askeri taktikler Onun çok zeki, kurnaz ve becerikli olduğunu göstermektedir. Mesela, yukarıda anlattığımız Cerrâh’ın bulunduğu mintikadan ayrılmayacağını halk arasında yayarak Hazar hakanını yanlışmış, yavaş davranışını sağlamış ve gece olunca aniden hücumu geçmiştir. Diğer bir örnekte Belencer'i fethettikten sonra oranın yöneticisine aman vermiş, ailesini, malını, hatta Belencer'i kendisine iade etmiş ve onu casus olarak kullanmıştır. Nitekim Cerrâh’ın bu yardım ve iyiliğinden çok etkilenen vali Cerrâh'a elinden geldiği kadar destek olmuştur.

<sup>26</sup> Kitapçı, Orta Asya, 254.

<sup>27</sup> Hudarî, II, 214; Ayrıca bkz., D.G.B.I.T., II, 566.

<sup>28</sup> Zehebî, Siyeru A’lam, V, 189.

<sup>29</sup> İbn Taġrîberdi, en-Nüçûmu’z-Zâhire, I, 371.

## **SONUÇ**

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Emevi döneminin önemli komutan ve valilerinden biridir. 70/689-690 yıllarında başlayıp 112/730 yılında sona eren 40 yıllık askeri ve siyasi hayatı 90 yıllık Emevi döneminin yarısına yakın bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönemde Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705), Veliid b. Abdülmelik (86-96/705-715), Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717), Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720), Yezid b. Abdülmelik (101-105/720-724) ve Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) başta bulunmuşlardır. Cerrâh b. Abdullah'ın askeri hayatının başladığı dönemde Emevi hanedanı yıkılma tehlikesi geçiriyorken, Cerrâh'ın olduğu 112/730 tarihinde ise Emevi Devleti belki de en güçlü dönemini yaşıyordu.

Cerrâh b. Abdullah, Haccâc b. Yusuf'un komutasında İbnü'l-Eş'as'a karşı Deyru'l-Cemâcim'de savaştı. Haccâc onu Haricilere karşı gönderdi. Bazen Haccâc'ın elçiliğini yaptı. Daha sonra yine Haccâc'ın himayesinde 85-95/704-714 yılları arasında Basra valiliği yaptı. Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde Yezid b. Mühelleb'e vekaleten Irak genel valiliği yaptı. Bu dönemde bazı atamalar yaptığı kaynaklardan öğreniyoruz.

Cerrâh b. Abdullah'ın belki de en fazla tanınmasını sağlayan olay onun Ömer b. Abdülaziz tarafından Horasan valiliğine tayin edilmesi ve buradaki icraatlarıdır. Cerrâh 1,5 yıllık Horasan valiliği döneminde takdir edilecek icraatlarda bulunduğu gibi, Ömer b. Abdülaziz'in hoşuna gitmeyen ve hatta kendisini azletmesine neden olan işler yapmıştır. Buna rağmen Ömer'in Cerrâh'ı Horasan gibi önemli bir yerin valiliğine tayin etmesi, Cerrâh'ın daha önceki Basra ve Irak valiliklerinde başarılı olduğunu göstermektedir düşüncесindeyiz.

Yezid b. Abdülmelik döneminde, isyan eden Yezid b. Mühelleb'e karşı Mesleme b. Abdülmelik'in komutasında Akr savaşında görev aldı. Savaş bittikten sonra Mühelleb ailesinin fertlerini satın alarak serbest bıraktı. Bu dönemde Hazarlar'a karşı savaşmak için ilk defa Ermeniyye valiliğine tayin edildi. Kafkaslar'da Hazarlar'a karşı başarılı seferler yaptı.

Hişâm b. Abdülmelik başa geçtiğinde Cerrâh'a bu görevde devam etmesini ve Hazarlar'a karşı savaşmasını emri verdi. Hazarlar'a karşı bir çok zafer kazanan Cerrâh 107/725-726 yılında aldığı bir yenilgiden dolayı Ermeniyye valiliğinden azledildi. Fakat Hişam onu 111/729 yılında tekrar Ermeniyye valiliğine tayin etti. Fakat bu Cerrâh'in son tayini oldu ve Cerrâh 112/730 yılında Hazarlarla yaptığı bir savaşta şehid edildi.

Cerrâh b. Abdullah Emeviler'in en büyük komutanları arasında sayıldı. Yiğit, cesur, heybetli, kahraman bir asker; âdil, âbid, kari, salih bir yönetici olarak kabul gördü. Fakat Haccâc b. Yusuf, Kuteybe b. Müslim, Yezid b. Mühelleb gibi meşhur devlet adamları için aynı durum söz konusu olmamıştır. Bunlar tarihçiler tarafından bazen insafsızlığa varan dozda tenkid edilmiş, kötülenmişlerdir.

Cerrâh'la ilgili olarak vurgulanmak istediğimiz diğer bir önemli nokta da şudur; yukarıda isimlerini yazdığını Emevi halifeleri içinde başa geçtikten sonra bir önceki halifenin icraatlarını sekteye uğratan, yakın adamlarını kiyima uğratan Süleyman b. Abdülmelik, Yezid b. Abdülmelik gibileri vardır. Altı halife döneminde kırk yıl boyunca her hangi bir tarafı tuttuğu için görevden alınma, kiyima uğratılma gibi hareketlere maruz kalmayan nadir şahsiyetlerden birisidir Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî. Üstelik Haccâc ve Yezid b. Mühelleb gibi birbirine zır kişiler tarafından görevde getirilmiş, Veliid I, Süleyman, Ömer II, Yezid II gibi politikaları birbirine uymayan halifeler

döneminde çeşitli görevler almıştır. Bunlara rağmen Cerrâh hiçbir zaman -eldeki bilgiler ışığında- ikiyüzlülük, namertlik, üst makamlara yaranmak gibi şeylere tenezzül etmemiştir. Aksine mesela Mühelleb ailesi veya Yezid b. Abdülmelik'in kendisini ödüllendirmek için gönderdiği şair Ahvas'ı cezalandırmak gibi olaylarda tavrını net olarak ortaya koymuştur. Onun bu görevlere atanmasının en büyük nedeni işini iyi yapması, devlet menfaatini şahsi menfaatinden önde tutması, kararlılığı, becerikliliği gibi özelliklere sahip olmasıdır.

Tarihe mal olmuş şahsiyetler hakkında hükmü verirken eldeki verilere bakmak, objektif olmak gerekmektedir. Ayrıca araştırmacının, araştırdığı kişi hakkında kesin hükümler vermek gibi bir görevi de olmamalıdır. O, elde ettiği bilgi ve bulguları bir araya getirir, bazı yorumlarda bulunarak karanlık noktaları aydınlatmaya çalışır. Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî ile ilgili belki de daha bir çok bilgi ve belge ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla bu şahsiyet hakkında hükmü vermek için acele etmemek gerekir düşüncesindeyiz. Eğer bu küçük çaptaki araştırmamızda tarihi bir şahsiyetin tanınması için faydalı olduysak, bu bizim için büyük bir mutluluk kaynağı olacaktır.

## BİBLİYOGRAFYA

**Abdulkâhir el-Bağdâdî** (Ö. 429/1037), Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü'l-Lübâb  
Lisanü'l – Arap, Kahire, 1989.

**Ağırakça, Ahmed**, İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz,  
İstanbul, 1995

**Ahmet Cevdet Paşa**, Peygamberler ve Halifeler Tarihi, Sad.: M. Muhsin  
Bozkurt, İstanbul, trz.

**Ali Abdurrahman el-Amr**, Hişam b. Abdülmelik Ve'd-Devleti'l-  
Ümeviyye, 2. Baskı, b.y.y., 1992.

**Atçeken, İsmail Hakkı**, Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,  
Ankara, 2001.

**Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam**, Emevîler, Ankara, 1999.

**Bâkır, Abdülhâlik**, "Basra", DİA, İstanbul, 1992, V, 108-111.

**Barthold, V.V.**, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz.: Hakkı Dursun  
Yıldız, Ankara, 1990.

**El Belâzûrî**, Ebu'l-Abbas Ahmet b. Yahya b. Cabir (Ö. 279/892) Fütûhu'l-  
Buldân, Çev.: Zakir Kadîrî Ugan, M.E.B Yay.,  
İstanbul, 1965.

" Ensâbu'l-Eşrâf, Neşr: Süheyl Zekkar-Riyad  
Zirikli, Beyrut, 1996.

**El Bûhârî**, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (Ö. 256/870) Târîhu'l-  
Kebir, Diyarbekr, trz.

**Delice, Ali**, Haccâc b. Yusuf'un Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (Basılmamış  
Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 1995.

**Ed-Dineveri**, Ebu Hanîfe Ahmed b. Davud (Ö. 282/895) Ahbaru't-Tîvâl,  
Neşr.: Ömer Faruk Et-Tabba, Beyrut, trz.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Red. Hakkı Dursun Yıldız,  
İstanbul, 1992

**Ebu'l-Ferec El-İsfahani**, Ali b. El-Hüseyn /Ö. 256/967) El-Egânî, Thk.: Semir Cabir, Beyrut, 1995.

**Eminoğlu**, Ahmed, V. Raşid Halife Ömer b. Abdülaziz, İstanbul, 1984.

**Gibb**, H.A.R., Orta Asya'da Arap Fütûhâti, Çev.: M. Hakkı, İstanbul, 1930.

**Halife b. Hayyât** (Ö 240/854), Tarihu Halife b. Hayyât (Halife b. Hayyât Tarihi), Çev.: Abdülhâlik Bâkir, (Basılmamış Çeviri), Elazığ, 1996.

**Hasan İbrahim Hasan**, Siyâsî, Dînî, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi, Terc.: İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, İstanbul, 1991.

**Hitti**, Philip K., Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1995.

**Hodgson**, Marshall, G.S., İslâm'ın Serüveni, Çev.: Heyet, İz Yay., İstanbul, 1995.

**Hudarî Bek**, Muhammed, Tarihu'l-Ümemi'l-İslamiyye ed-Devletül-Ümeviyye, Mısır, 1969.

**İbn Abd Rabbih**, Ahmet b. Muhammed el-Endelûsi (ö. 328/939), El-İkdü'l-Ferîd, Thk.: M. Saîd Uryan, Beyrut, trz.

**İbn Asâkir**, Ali b. Hasan b. Hibetullah el Dîmeşkî (Ö. 571/1176), Tarihu Medineti Dîmeşk, Beyrut, 1995.

**İbnü'l-A'sem El Kûfi**, Ebu Muhammed Ahmed (Ö. 314/926), El-Fütûh, Beyrut, 1995.

**İbnü'l Cevzî**, Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Ali (Ö. 597/1200), El-Muntazam Fi Tarihu'l-Mülûki Ve'l-Ümem, Thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1995.

**İbnü'l-Esîr**, İzzeddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (Ö. 630/1232), Eli Lübâb Fi Tehzîbi'l-Ensâb, Beyrut, 1994.

“ El Kâmil Fi't Tarih, Çev: A. Ağırakça-M.B. Eryarsoy- Y. Apaydin, İstanbul, 1986.

**İbn Fazlan** Seyahatnamesi, Yay.: Ramazan Şeşen, İstanbul, 1995.

**İbn Haldûn**, Abdurrahman b. Muhammed (Ö. 808/1405), Tarihu İbn Haldûn, Neşr.: Halil Şehhade-Süheyl Zekkar, Beyrut, 1988.

**İbn Hallikân**, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebubekir (Ö. 681/1282), Vefeyâtü'l-A'yan Ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman, Thk.: İhsan Abbas, Beyrut, trz.

**İbnü'l-İmâd**, Ebu'l-Felah Abdülhay e-Hanbeli (Ö. 1089/1378), Şezeratü'z-Zeheb Fi Ahbâri Men Zeheb, Beyrut, trz.

**İbn Kesir**, Ebu'l-Fida İsmail (Ö. 774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihaye, terc.: Mehmet Keskin, İstanbul, 1995.

**İbn Kuteybe**, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, (Ö. 276/889), el-İmame ve'siyase (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir), Thk: Halil Mansur, Beyrut, 1997.

“ El-Mârif, thk.: Servet Ukkâşe, Mısır, 1992.

**İbn Manzur**, Muhammed b. Mükerrem (Ö. 711/1312), Muhtasar Tarihu Dîmeşk, Neşr.: Ahmed Hammami-Riyad Abdülhamid Murad, Dîmeşk, 1984.

**İbn Sa'd**, Muhammed (Ö. 230/844), et-Tabakâtü'l-Kübra, Beyrut, trz.

**İbn Sellâm**, Ebu Ubeyd el Kasım (Ö. 224/839), Kitabu'n-Neseb, Beyrut, 1989.

**İbn Tağrıberdi**, Camâleddin Ebu'l-Mehasin Yusuf el-Atabekî (Ö. 874/1470), en-Nûcûmu'z-Zahire Fi Müluki Mîsr Ve'l-Kâhire, Mısır, trz.

**İbnü'l-Verdî**, Zeynuddin b. Ömer b. Müzaffer (Ö. 749/1349), Tetimmetü'l-Muhtasar Fi Ahbâri'l-Beşer (Tarihu İbnü'l-Verdî), Beyrut, 1980.

**İmaduddin Halil**, Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkilabı, Çev.: Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1984.

“ İslam Tarihi Bir Yöntem Araştırması, Çev: Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1985.

**İnan, Abdülkadir**, “Orta Asya’da Muğkale Hafriyatında Bulunan Vesikalar”, Belleten, İstanbul, 1943, C. VII, Sayı: 27, s. 615-619.

**Kafesoğlu, İbrahim**, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1997.

**Kehhâle, Ömer Rıza**, Mu’cemu Kabâile’l-Arab, Beyrut, 1982.

**Kitapçı, Zekeriya**, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, Konya, 1999.

“ Orta Asya’da İslamiyet’in Yayılışı ve Türkler, Konya, 1998.

“ İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları, Konya, 1995.

**Kurat, Akdes Nimet**, IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.

**El-Makdisî**, Mutahhar b. Tahir (Ö. 387/997), el-Bed’ü ve’t-Târih, Beyrut, trz. (Paris 1899’un Tıpkı Basımı)

**El-Mes’ûdî**, Ali b. Hüseyin b. Ali (Ö. 346/957), et-Tenbîh ve’l-Îşrâf, Beyrut, trz. (1894 Leidenin Tıpkı Basımı)

“ Murûcu’z-Zeheb, Kahire, 1964.

**El Müberrad**, Muhammed b. Yezid (Ö. 285/898) el-Kâmil, Beyrut, 1993.

**Ostrogorsky, Georg**, Bizans Devleti Tarihi, Çev.: Fikret Işylan, Ankara, 1991.

**Öz, Mustafa**, “Ezârika”, DIA, İstanbul, 1995, XII, 45-46.

**Er-Râzî**, Abdurrahman b. Ebi Hatim (Ö. 327/938), Kitâbu'l-Cehr ve’t-Ta’dil, Beyrut, 1952

**Schleifer, J.**, “Hakam b. Sa’d Al-Aşira”, IA (MEB), İstanbul, 1950, V, 100.

**Es-Sem’ânî**, Ebu Sa’d Abdülkerim b. Muhammed (Ö. 562/1167), El-Ensâb, Beyrut, 1988.

**Streck, M.** “Vâsit”, IA (MEB), İstanbul, 1988, XIII, 222-226.

**Es-Suyûtî**, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (Ö. 911/1505), Lübbü'l-Elbâb Fi Tahrîr el-Ensâb,

“ Târihu'l-Hulefâ, Thk.: İbrahim Salih, Beyrut, 1997.

**Şemseddin Sami**, Kâmûsu'l-A'lâm-(Tarih ve Coğrafya Lugatı), İstanbul, 1308.

**Et-Taberî**, Ebu Cafer Muhammet b. Cerir (Ö. 310/922) Tarihu'r-Rüsuli ve'l-Mülük, Nşr.: M. Ebu'l-FadL İbrahim, Kahire, 1979.

**Taşağıl**, Ahmet, "Hazarlar", DIA, İstanbul, 1998, XVII, 116-120.

**Togan**, Zeki Velidî, "Hazarlar", IA (MEB), İstanbul, 1950, V, 397-408.

" Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.

**Turan**, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1998.

**Üçok**, Bahriye, İslâm Tarihi Emeviler-Abbasile, Ankara, 1968.

**Vagleri**, L.V., "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri", İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Çev.: İlhan Kuthuer, İstanbul, 1988, I, 71-144.

**Wellhausen**, Julius, Arap Devleti ve Sukutu, Çev: Fikret İşiltan, Ankara, 1963.

**El-Yâkûbî**, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vadîh (Ö. 292/905), Târihu'l-Ya'kûbî, Beyrut, 1995.

**Yâkût el-Hamevî**, İbn Abdullah el-Rûmi el-Bağdâdî (Ö. 626/1229), Mu'cemü'l-Büldân, Beyrut, Trz.

**Yıldız**, Hakkı Dursun, "Cerrâh b. Abdullah", DIA, İstanbul, 1993, VII, 414.

" "Yezid b. Abdülmelik", IA (MEB), İstanbul, 1988, XIII, 409-411.

" "Yezid b. Mühelleb", IA (MEB), İstanbul, 1988, XIII, 413-415.

**Yücel**, Ahmet, "İbn Sîrîn", DIA, İstanbul, 1999, XX, 358-359.

**Ez-Zehebî**, Şemsüddin Muhammed b. Ahmet b. Osman (Ö. 748/1374), El-İber fi Haberi men Ğabar, Nşr.: Saîd ez-Zaqlûl, Beyrut, Trz.

" Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, Beyrut, 1990.

“Târîhu'l-İslâm, Beyrut, Beyrut, 1990, VII(H.-  
101-120 olayları)

Zettersteen, K.V., “Mühelleb”, İA (MEB), İstanbul, 1960, VIII, 792-793.

Zirikli, Hayreddin, el-A'lâm Kamus-u Terâcim, Beyrut, 1995.

